

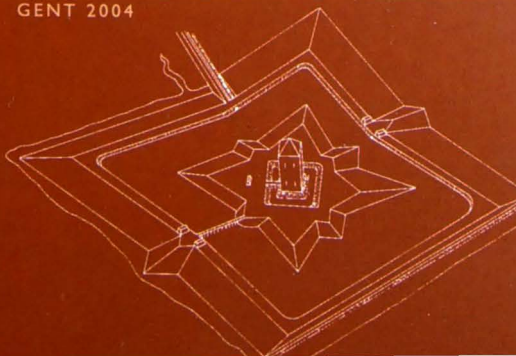
BASTIONS VOOR KONING EN GOD

FORTEN EN VERDEDIGINGSWERKEN
IN HET KREKENGEBIED VAN OOST-VLAANDEREN

Johan Termote

GENT 2004

Uitgegeven in opdracht van de Bestendige Deputatie
van de Provincieraad van Oost-Vlaanderen

H. BALTHAZAR,
gouverneur-voorzitter

M. DE BUCK, A. VERCAMER, I. VERLEYEN, F. VAN GAEVEREN,
J.-P. VAN DER MEIREN, C. VAN CAUTER,

gedeputeerden
A. DE SMET,
provinciegriffier

© Provinciebestuur Oost-Vlaanderen
Dienst 92 / Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium

BELEIDSVERANTWOORDELIJKE
Jean-Pierre Van Der Meiren, gedeputeerde

SUPERVISIE

Andrea De Kegel

ALGEMENE LEIDING

Anthony Demey

COÖRDINATIE

Luc Bauters

LUCHTFOTO'S

Jacques Semey

ANDERE FOTO'S

Arnout Zwaenepoel en de auteur

KAARTEN EN TEKENINGEN

Rijksarchief Den Haag,

Simon Stevinstichting, Museum Sinefala Knokke-Heist,

Ruben Christiani, Jozef Vansteenkiste, Nele Vandepitte en de auteur

EINDREDACTIE

Stef Cock, Kristof Messiaen

GRAFISCHE VORMGEVING

Griffo nv, Gent

DRUK

New Goff nv, Gent

WETTELIJK DEPOT D/2004/1933/7

ISBN 9074311474

Met steun van:

EU

EOGFL-AFDELING GARANTIE
PROGRAMMERINGSDOCUMENT
VOOR PLATTELANDSONTWIKKELING
IN VLAANDEREN (PDPO)

BASTIONS VOOR KONING EN GOD

FORTEN EN VERDEDIGINGSWERKEN
IN HET KREKENGEBIED VAN
OOST-VLAANDEREN

JOHAN TERMOTE

INLEIDING

In deze ruimte van het landschap is de tijd tentoongesteld...

(uit: T. van Deel, Geologisch reservaat Noordoostpolder)

Wie vandaag het Krekengebied van Oost-Vlaanderen doorkruist, denkt niet onmiddellijk aan verdedigingswerken en oorlogsgeweld. Het gebied vormt nu immers een groene en rustige omgeving geliefd voor zachte recreatie en ontspanning. Ooit was het anders. In de periode van de Opstand/Tachtigjarige Oorlog (1586-1648) tot en met de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) vormde dit gebied één van de strijdtoneelen voor de heerschappij over de Lage Landen. In een onherbergzaam onder water gezet gebied leverden de Spaanse en Staatse troepen verbeterde strijd. Beide partijen legden forten en verdedigingswerken aan, gebruik makend van de geulen en de dijken in dit verdrongen land. Bij de Vrede van Munster (1648) herkende de Europese mogendheden uiteindelijk de Jonge Republieken der Verenigde Nederlanden en de daaropvolgende periode van conflicten eindigde met het Verdrag van Utrecht (1713), waar men ten slotte de felbevochten grens tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek bestendigde. Ze vormt tot vandaag de grens tussen Nederland en Vlaanderen.

In het landschap van het Krekengebied zijn de sporen van deze bewogen periode nog tastbaar aanwezig. Hun belang voor de vestinggeschiedenis werd tot voor kort nauwelijks onderkend maar daar kwam onlangs dankzij een aantal studies verandering in.

Wij behandelen hier de forten en verdedigingswerken het Oost-Vlaamse Krekengebied, een gebied afgelijnd door de grenzen met Nederland en West-Vlaanderen, de Schelde en de rijksweg N49. We verhalen chronologisch het verloop van anderhalve eeuw oorlog en bespreken bij elk van de fasen de nog bewaarde vestingen, forten of linies.

EEN ONRUSTIGE TIJD

De behandelde tijdspanne omvat in grote lijnen de periode van de Opstand/Tachtigjarige Oorlog (1586-1648) tot en met de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). Dit is voor Europa een cruciale periode, waarin de scheiding (secessie) tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden werd bestendigd en de Republiek der Verenigde Nederlanden het daglicht zag.

In de 16de eeuw kwam West-Europa in een heuse stroomversnelling terecht. De macht van de nationale staten werd geconsolideerd. De Bourgondische Nederlanden waren opgeslorpt in het grote Habsburgse Rijk, dat Karel V (1500-1555) tot een eenheid smeedde, na de macht van de steden te hebben gekortwiekt. Door hun centrale ligging vormden de Lage Landen nu een buffer tussen de koninkrijken Frankrijk en Engeland en het Heilig Roomse Rijk. Het land zou weldra in het steekspel van de Europese grootmachten belanden.

Intern kwam vanaf de tweede helft van de 16de eeuw een proces op gang, waarin onze gewesten zich geleidelijk poogden los te maken van het toenmalige hoogste gezag, de Spaanse koning Filips II en zijn opvolgers. Zowel politieke, religieuze als economische redenen lagen hieraan ten grondslag. Deze secessieoorlog zou met enkele rustpozen niet minder dan 80 jaar aanslepen. Hij lukte slechts ten dele, in die zin dat enkel de noordelijke Provincies zelfstandigheid verkregen. Tegen het eind van de 16de eeuw was het zelfbewustzijn van vooral de Hollandse en Zeeuwse gewesten zodanig gegroeid dat de Republiek der Verenigde Nederlanden ontstond. Het hoogste gezag hierin werd gevormd door de Staten-Generaal. Hun soldaten werden de Staaten genoemd.

diepteverdediging met enveloppen* en een bedekte weg met glacis*.

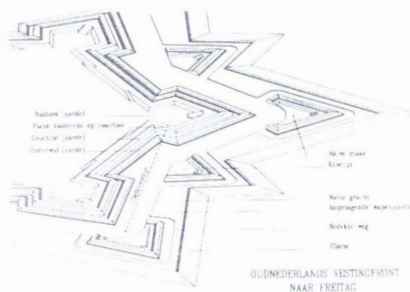
Uiterlijke kenmerken waren het gebruik van ruime bastions met rechte flanken en – althans voor de grote versterkingswerken – het aanbrengen van een onderwal* aangelegd voor dezelfde bastions en de verbindende courtine. Het stelsel werd bovendien gecombineerd met inundaties ten einde de benadering van de vesting te bemoeilijken.

Door de goede inpasbaarheid en de goedkope realisatie kende het Nederlandse stelsel een snelle verspreiding hoofdzakelijk in Noord- en Midden-Europa.

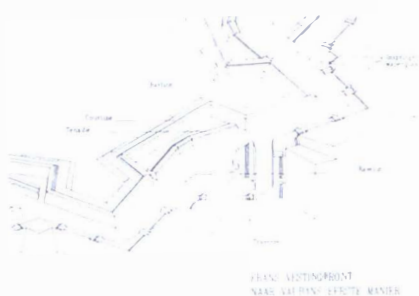
In de Zuidelijke Nederlanden greep een minder rechtlijnige evolutie plaats. Op het meer gevarieerde terrein grepen de **ingenieurs** slechts sporadisch naar het oud-Nederlands systeem, maar realiseerden ze eenvoudige aarden varianten van het oud-Italiaans systeem of tussenvormen van de beide versterkingswijzen. Toch worden ook hier een aantal zuivere voorbeelden gerealiseerd zo onder meer in het fort Nieuwendamme bij Nieuwpoort opgetrokken in 1584 en de vesting Damme opgetrokken vanaf 1616.

Beide versterkingswijzen bleken op het eind van de 16de eeuw reeds voldoende op punt gesteld toen het front in het geïnundeerde gebied bezuiden de Schelde vastliep. Het inbedden van de versterkingen in het grillige landschap bleef echter een uitdaging.

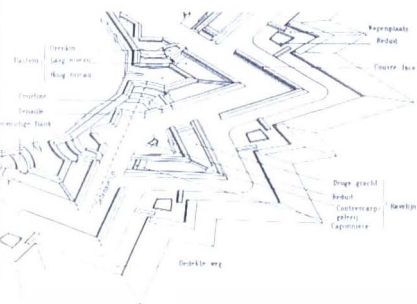
Door de geboekte successen, geconsolideerd in de Vrede van Munster van 1648, hadden de Noordelijke Nederlanden minder oog voor de tekortkomingen van het oud-Nederlandse stelsel. Het systeem vroeg een enorm aantal manschappen maar vertoonde ook vestingtechnisch belangrijke nadelen: de vele voorwerken waren moeilijk te verdedigen door een klein garnizoen, de onbektelede wallen waren

Het oud-Nederlands vestingbouwkundig systeem.

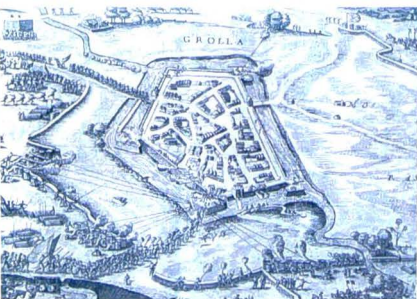
Het Frans vestingbouwkundig systeem volgens Vauban.

Het nieuw-Nederlands vestingbouwkundig systeem.

Deze en verdere aanpassingen vonden een synthese in het werk van Menno van Coehoorn "Nieuwe vestingsbouw op een natte en lage horizon", dat in 1685 verscheen. Het vormde de theoretische basis van het nieuw-Nederlands stelsel dat tijdens de Negenjarige Oorlog (1688 - 1678) en de Spaanse Successieoorlog (begin 18de eeuw) algemeen ingang vond. De nieuwe stadsversterking van Sas van Gent (1688) met de aanpassing van het fort Anthonius tot torenfort* vormden één van de eerste concrete toepassingen in de regio.

AANVAL EN VERDEDIGING

De belegering van een stad, ets uit het atelier van Frans Hogenberg, eind 16de eeuw.

slechts in beperkte mate stormvrij, de flankering van de face van het naastliggende bastion was niet optimaal en door haar grote afmetingen was de onderwal* kwetsbaar vanuit het voorliggende glacis of de ravelijn* en kon ze door de aanval als rustpunt worden gebruikt.

De Franse inval van 1672 drukte de Republiek met de neus op de feiten. Na de Vrede van Nijmegen van 1678 werd hiervoor het verbeterd oud-Nederlands stelsel ontwikkeld dat onder meer elementen uit de toen toonaangevende Franse vestingbouw overnam, die door de Franse vestingbouwer Vauban op punt was gezet.

De introductie van het gebastioneerde verdedigingstelsel noodzaakte nieuwe belegeringstechnieken met zigzagloopgrachten en het bresschieten* door de artillerie.

Tijdens de *reconquista* of de herovering van de Zuidelijke Nederlanden stelden de Spaanse ingenieurs nieuwe belegeringstechnieken op punt, waarbij de klassieke circumvallatie* gecombineerd werd met de blokkades van de waterwegen. Het beleg van Antwerpen (in 1585) en dat van Sluis (in 1587) zijn hiervan voorbeelden. Deze belegeringen

vergden een enorme logistiek met de aanleg van nieuwe aanvoerlijnen – zoals de Parmavaart – en de bouw van talrijke versterkingen. Ze konden enkel dankzij de enorme geldelijke middelen waarover het Spaanse leger toen nog beschikte, worden gerealiseerd. Het Beleg van Oostende tussen 1600 en 1604 vormde hierin een hoogtepunt door zijn talrijke experimenten. Het vormde omzeggens een laboratorium van allerlei belegeringstechnieken, waarvan de meeste later nog nauwelijks zijn toegepast.

In de polder- en alluviale gebieden werd bovendien steeds meer gebruik gemaakt van het verdedigingswapen van de inundatie of onderwaterzetting, waardoor de omsingelingsmogelijkheden in belangrijke mate werden beperkt en fel bemoeilijkt. Bij het Staatse tegenoffensief, dat vanaf 1600 geleidelijk op gang kwam, verbeterden de ingenieurs van Maurits van Nassau en zijn halfbroer Frederik Hendrik de technieken. De belegering van havenstad Nieuwpoort in 1600 mislukte nog, maar in 1604, bij het beleg van Sluis, bleek de nodige ervaring en logistiek voorhanden. Hoogtepunten vormden de verovering van de steden Sas van Gent en Hulst, respectievelijk in 1644 en 1645. Hierbij dient wel opgemerkt dat de Staatse successen recht evenredig waren met de steeds meer teruglopende financiële mogelijkheden van het Spaanse leger.

STADSVERSTERKINGEN

Wie de stad controleerde, controleerde meteen het omliggende platteland. De oorlog in de Nederlanden was dan ook vooral een strijd om de steden. Met uitzondering van Antwerpen bleken de meeste steden aanvankelijk niet aangepast aan de nieuwe belegeringstechnieken. De eerste verdedigingswerken toonden dan ook een gemprovisieerd karakter. Ze werden aangelegd onder de druk van een nakende belegering of kort na de inname.

De periode van het Twaalfjarige Bestand (1609-1621) vormde dan ook de periode bij uitstek om de stadsversterking op een gedegen wijze aan te passen. In die periode bouwt men stadsversterkingen op basis van regelmatige veelhoeken en dit bijna uitsluitend volgens de oud-Nederlandsche versterkingswijze. We noemen hier Aardenburg (vanaf ca.1610), IJzendijke (vanaf 1604), Damme (vanaf 1617) en Middelburg (vermoedelijk vanaf 1617). Binnen de steden verrees een aangepaste infrastructuur met manschapsverblijven, arsenalen, buskruitmagazijnen en een exercitieplein.

HET GESCHUT

De nieuwe versterkingen, die vanaf het midden van de 16de eeuw op het front verzezen, waren artillerieversterkingen. De basis van de verdediging bestond immers uit geschut, die kon bestaan uit infanterievuurwapens, uit heuse artillerie of uit een combinatie van beide. Dit geschut was opgesteld op de bastions en/of de courtines.

De artillerie had in het begin van de 16de eeuw een belangrijke ontwikkeling gekend. Door de introductie van gegoten kanonlopen en metalen kanonballen was de efficiëntie van het geschut sterk toegenomen. Niet alleen was de impact groter maar ook de reikwijdte van het wapen was in belangrijke mate toegenomen.

De reikwijdte van het geschut was van groot belang. Voor de infanterievuurwapens zien we een belangrijke evolutie: tot 1700 haalde de roer 100 m met een vuurcadans van één schot per minuut; de haakbus had tot 1700 een bereik van 150m, na 1700 reikte een musket 200 m ver, terwijl de walbus in dezelfde periode reeds 300 m haalde.

Wat de artillerie betreft dienen we een onderscheid te maken tussen de veldartillerie en de belegering- en vestingartillerie. Eerstgenoemde maakt gebruik van relatief kleine kalibers van 3-, 4- en 6-ponders. De vestingartillerie gebruikte zwaardere kalibers. Deze 24-ponders bereikten rond de jaren 1600 ongeveer 500 m. Omstreeks 1700 is dit opgelopen tot 800 m.

Dit alles had ook zijn belang voor de afmetingen van de versterkingen. Hoe groter de reikwijdte, hoe verder de bastions van elkaar konden liggen. De grote vierzijdige forten uit het begin van de 18de eeuw zijn dan ook merkbaar ruimer dan deze uit het begin van de 17de eeuw.

FORTEN EN REDOUTES

Het snelle en grillige verloop van de vijandelikheden en de kleinschalige oorlogsvoering verklaren de aanleg van talrijke kleine verdedigingswerken. Hierin kunnen we typologisch twee werken onderscheiden namelijk de redoute of schans en het fort.

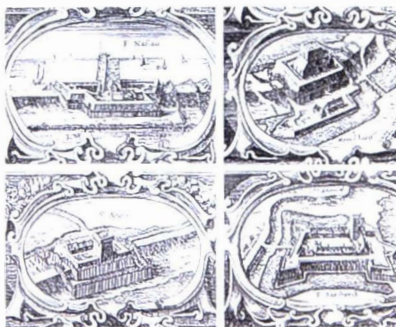
Een redoute of schans kunnen we omschrijven als een kleine vierzijdige versterking beschermd door een wal en een gracht maar zonder bastions. Hun afmetingen kunnen niettemin behoorlijk oplopen met buitenzijden van het eiland tot 80m.

Forten zijn voorzien van bastions. De hoofdvorm is vierzijdig - het zogenaamde *fort carré* - maar eerder uitzonderlijk komen ook vijfzijdige en zeszijdige exemplaren voor. De maximale lengte van de defensielijn* bij deze forten is bepaald door het

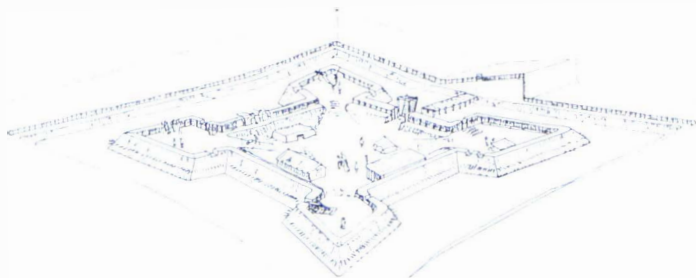
bereik van het flankeringswapen. Tijdens de Tachtigjarige oorlog kunnen we de vierzijdige forten in twee groepen opdelen namelijk de kleinere exemplaren met een buitenzijde van om en bij de 60 à 80 m en de grotere exemplaren met een zijde van 100 tot 120 m.

De toenemende reikwijdte van het geschut in de tweede helft van de 17de eeuw laat de constructie van nog grotere vierzijdige forten toe. De forten op de Bedmarlinie, aangelegd tijdens de Spaanse Successieoorlog, toonden een zijde van ruim 160 à 170 m met een afstand tussen de bastionpunten van ruim 250 m. In die periode zien we ook een groot driehoekig fort verschijnen met geknikte flanken aan de vijandzijde en bastions op de vriendzijde. Een voorbeeld hiervan is het fort Verboom. Ook het gebruik van vooruitgeschoven batterijen* - een voorloper als het ware van de kringstelling - vond toen al ingang.

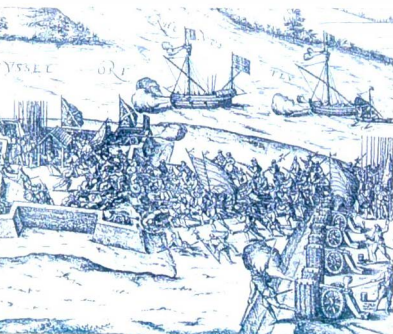
In tegenstelling tot de vestingsteden is de organisatie binnen deze 'kleinere' versterkingswerken minder goed gekend. Vaste elementen vormden het soldatenverblijf, een verblijf voor de officieren, een kruitopslagplaats en een arsenaal. Het kruit-

De forten in de omgeving van de stad Hulst opgenomen in de belegeringskaart van de stad vormen zeldzame realistische afbeeldingen van forten. Van links naar rechts zien we de forten Nassau, Moerschans, Anna en Landberg

Vierkant fort of fort carré uitgerust voor de verdediging.

De bestorming van een fort, ets uit het atelier van Frans Hogenberg, eind 16de eeuw. Na het voorbereidende beschietingen zetten de pikkeniers en schutters, voorafgegaan door de rondassiers de aanval in. Voor de verdediging van het fort staan schutters en pikkeniers in.

In staat van verdediging paste men de uitrusting van de forten aan onder meer door paalwerken in of op de binnenrand van de gracht te plaatsen en dit met de bedoeling een eventuele bestorming te bemoeilijken. Deze gepunte palen werden ofwel horizontaal in de buitenkant van de wal aangebracht – de zogenaamde stormpalen – ofwel verticaal op de top van de wal ingeplant. Als meer permanente maatregel werden de wallen beplant met doornhagen.

In de rustige periodes kenden de forten géén of slechts een symbolische personeelsbezetting. In staat van verdediging kon de bemanning van een fort fors oplopen. Een klein fort met een binnenplaats van 20 m zijde liet men dan beleggen met één compagnie – maximum 220 man – en vijf stuks geschut. Een dergelijk fort werd verdedigd door een gemengde strijdmacht van haakbusschutters en pikkeniers. Eerstgenoemden dienden door hun vuur de vijand van het verdedigingswerk verwijderd te houden. De schutters werden in drie rijen opgesteld, die beurtelings op de borstwering stapten en vuurden. De pikkeniers kwamen in actie bij de eigenlijke verdediging van het fort. Binnen het fort nam elk stuk geschut ongeveer een 40m² in.

magazijn(en) diende aan specifieke vereisten qua droge opslag te voldoen en werd onder de wal of onder één van de volle bastions aangebracht.

Linieforten rustte men doorgaans uit met een uitkijk- of een geschutstoren. Een belangrijk deel van de forten waren immers als sperfort* opgericht ter controle van de vijandelijke troepenbewegingen of ter voorkoming van invallen. In de vroegste fase van de oorlog valt op dat hiervoor regelmatig kerken en kerktorens werden omgebouwd.

De binnenorganisatie bleek in werkelijkheid iets meer geïmproviseerd dan het doorsnee prentenmateriaal laat vermoeden. Dit blijkt niet alleen uit de zeldzame archeologische gegevens maar tevens uit een aantal realistische afbeeldingen van operationele forten.

DE WERKERS IN HET VELD

De haakbuschutter (links), de pikener (midden) als de rondassier (rechts) werden ingezet zowel voor de verdediging als de aanval.

De Europese legers bestonden in de tweede helft van de 16de eeuw hoofdzakelijk uit voetvolk of infanterie bijgestaan door een kleine ruitery. De mannen werden zowel op het slagveld als voor de verdediging en de aanval op de forten en linies ingezet.

Bij dit voetvolk troffen we drie types van soldaten aan: de pikeniërs, de roerschutters of haakbusseniers en de rondassiers.

De *pikeniërs* of spiesdragers vormden de elite van de infanterie. Ze waren uitgerust met lansen van ruim vijf meter lang, bestemd om de aanvallen van de ruitery te pareren. Op het slagveld stonden ze in een dichte formatie, schouder aan schouder opgesteld.

De *roerschutters* werden naast de formaties van de pikeniërs geplaatst. Ze opereerden onder

de bescherming van de lange lansen van de pikeniërs.

De *rondassiers* waren onverschrokken soldaten uitgerust met een rond schild en een kort zwaard. Ze werden vóór de spiesdragers opgesteld. Hun taak was bressen te slaan in de gelederen van de verdedigers.

De basis van de beide legers werd gevormd door de compagnie, die in theorie uit een 250 man bestond. In de praktijk liep het aantal minder hoog op, zodat het manschappenaantal tussen de 50 en 120 man schommelde.

Op het slagveld vormden 12 compagnies een zogenaamde "tercio" van elk 1.500 tot 3.000 man samengesteld uit $\frac{2}{3}$ pikeniërs en $\frac{1}{3}$ roerschutters.

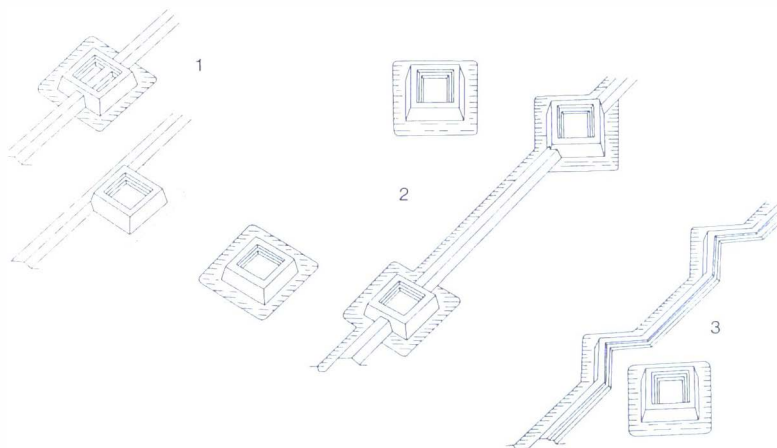
Het Staatse leger hield het daarentegen bij kleinere formaties van 400 man, vendels genaamd, die bestonden uit $\frac{1}{3}$ pikeniërs en $\frac{2}{3}$ schutters. Deze laatste konden bovendien permanent vuren en waren heel wat beweeglijker.

LINIES

De nu zo beeldbepalende linies vormden eerder laatkomers op het toneel van de Tachtigjarige Oorlog. Een linie kunnen we definiëren als een verdedigingswal met voorliggende gracht, soms uitgerust met redoutes en/of fortjes.

Aanvankelijk werd de bestaande bedijking ingeschakeld in de verdediging, waarbij men de fortjes of redoutes op de bestaande dijktracés inplante. Hierbij bleef het dijklichaam behouden. In enkele gevallen werd de redoute zelf tegen de dijk of parallel met de dijk geplaatst. We kunnen hier dus moeilijk van linies spreken. Aanvankelijk bestonden de eigenlijke antipenetratiestellingen of de ondersteuning uit rijen van kleinere fortjes en/of redoutes, die als wachtposten en/of uitvalsbasis konden fungeren.

De eerste linies dateren van tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Bij de herbedijkingen ontstaan nu heuse linedijken, geënt op bestaande of nieuwe fortjes. Deze linies hebben een driedubbele functie want naast zee- of inundatiewerende

Linies en hun evolutie

- 1. Dijk versterkt met redoutes*
- 2. Linie met en zonder dijk*
- 3. Linie uitgerust met redans en/of achterliggende redoutes*

dijk, vormen ze ook een 'waterdichte' antipenetratiestelling en tenslotte ook een verbindingsweg - de zogenaamde linies van communicatie - tussen steden en/of forten onderling.

De eigenlijke 'zuivere' linies zonder relatie met de bestaande of nieuw aangelegde dijken, komen in de tweede fase van de Tachtigjarige oorlog in zwang. Ze blijken bovendien een Spaanse aangelegenheid en dit had onder meer te maken met het feit dat de Spaanse ingenieurs op de hoger gelegen zandige gronden dienden te werken, die niet altijd dijkgebonden verdedigingsconstructies toelieten.

Deze linies tonen een vaste uitbouw bestaande uit een doorlopende wal met voorliggende gracht op regelmatige afstanden voorzien van redans* of bastions. De vroegste voorbeelden zijn de Cantelmolinie in Westkapelle (1632) en de linie van de Nieuwe Vaart in Moerbeke Waas (1645).

De linies kenden een algemene toepassing tijdens de Spaans-Franse Oorlogen. Vauban ontwikkelde het principe bij de uitbouw van de zogenaamde pré-carré, waarbij de steden door heuse linienetwerken verbonden werden. Het betrof hier antipenetratiestellingen in hoofdzak bedoeld om infiltratie en strooptochten af te houden. De Bedmarlinie, opgeworpen tijdens de Spaanse Successieoorlog, is volgens dit principe ontworpen.

FINANCIERING EN REALISATIE

De realisatie en het onderhoud van de forten en de kosten van de bezetting slopten ontzettend veel geld op. Gemiddeld ging 3% tot 10% van het defensiebudget naar de bouw van verdedigingswerken.

In de Zuidelijke Nederlanden beheerde de Raad van Financiën de bouw van de verdedigingswerken. De Raad betaalde ook het merendeel van de ingenieurs. De financiering van de constructies gebeurde al naar gelang het belang van het werk door de gemeentes of steden, de kasselrijen of door de Vier Leden van Vlaanderen (de steden, Brugge, Gent, Ieper en de kasselrij van het Brugse Vrije). Deze konden hiervoor pioniers inzetten, die werden gerekruteerd uit de armste lagen van de bevolking. Voor de campagnes en gedurende een beleg was al vanaf de regering van Karel V een geniekorps opgericht, verantwoordelijk voor het aanleggen van schansen of circumvallaties*. Op deze wijze kon men over 2 à 5.000 pioniers beschikken, die onder de leiding stonden van een *chef général des pionniers*.

Voor de kleinere werken kon ook een beroep worden gedaan op een aannemer.

DE EERSTE FASE VAN DE TACHTIGJARIGE OORLOG (1568-1609)

De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) vormt een secessieoorlog door de Nederlanders de Grote Opstand genoemd. In deze oorlog kunnen we twee fasen onderkennen, gescheiden door de rustperiode van het Twaalfjarig Bestand van 1609 tot 1623.

DE EERSTE CONFRONTATIES

In 1566, amper een paar maanden na het vertrek van Filips II naar Spanje, braken in de Nederlanden de eerste onlusten uit. Ten einde de rust te herstellen stond regentes Margaretha van Parma toe dat de Spaanse troepen het land verlieten. Dit wankel akkoord werd doorkruist door de Beeldenstorm, die in 1566 vanuit de stad Steenvoorde (Fr.) de Nederlanden overspoelde en pijnlijk duidelijk maakte hoe diep de breuk was tussen de hervormingsgezinde en de katholieke groepen.

Filips II liet hierop een leger onder de leiding van de hertog van Alva de opstandige provincies binnenrukken. Een bloedige repressie zette een massale exodus op gang van de hervormingsgezinden richting Zuid-Engeland, Duitsland en vooral de Noordelijke Nederlanden.

Willem van Oranje poogde hierop een systematische verovering van de Nederlanden op touw te zetten. Ondanks een bescheiden eerste overwinning op 21 april 1568 te Heiligerlee, mislukte dit opzet. Wanneer de Watergeuzen in 1572 echter de plaats Den Briel veroverden, keerden de kansen. De rijke staten van Holland en Zeeland sloten zich bij de rebellen aan en boden hardnekkig weerstand. Meteen kwam het hier behandelde gebied voorgoed in de frontlijn te liggen.

De actie van Alva was mislukt. Requesens, de opvolger van Alva, gooide het aanvankelijk over de diplomatieke boeg maar de onverzettelijkheid van Holland en Zeeland en een losgeslagen Spaanse legermacht herschiepen het land in een chaos.

Na de plotse dood van Requesens begin 1576, startten de onderhandelingen tussen de Staten-Generaal en de opstandige provincies. Deze leidden tot een eerste wapenstilstand met de Pacificatie van Gent (8 november 1576) en het Eeuwig Edict (17 februari 1577). In het zog van het terugtrekkende Spaanse leger grepen de mili-

tante Calvinisten echter de macht in de belangrijkste steden van de Zuidelijke Nederlanden. Spanje kon niet onverschillig blijven.

DE RECONQUISTA

In 1581 startte de Hertog van Parma, Alexandro Farnese, sinds 1577 door Filips II aangesteld als landvoogd over de Nederlanden, de zogenaamde *reconquista* of herovering ten einde de opstandige gewesten terug onder controle te krijgen. Farnese, een uitstekend logisticus en behendig diplomaat, startte de her vering vanuit het zuiden. In 1583 namen de Spaanse troepen Duinkerke en Nieuwpoort in, twee levensbelangrijke havens voor de bevoorrading vanuit Spanje en voor de controle van de Noordzeekust. De havenstad Oostende bleef in Staatse handen.

Ondanks de inzet van het inundatiewapen werd de stad Brugge op 25 mei 1584 heroverd. Kort hierop viel ook Damme in handen van de Spanjaarden. Op 17 september viel ten slotte de stad Gent, waardoor de belangrijke bevoorradingsslijn van Leie en Schelde opnieuw door de Spanjaarden in gebruik werd genomen.

Het Land van Waas was al in 1583 door de Spaanse troepen ingenomen. Sas van Gent viel op 22 oktober. De diverse steden en kasselrijen besloten op 23 oktober tot de capitulatie. De vertegenwoordigers uit het Land van Waas en Beveren, Hulst en Hulster Ambacht, Axel en Axeler Ambacht, Terneuzen en de Vrije Heerlijkheden Saeftinghe en Sint Jansteen onderhandelden met Farnese. De steden Hulst en Axel kwamen op deze wijze respectievelijk op 30 en 31 oktober in Spaanse handen.

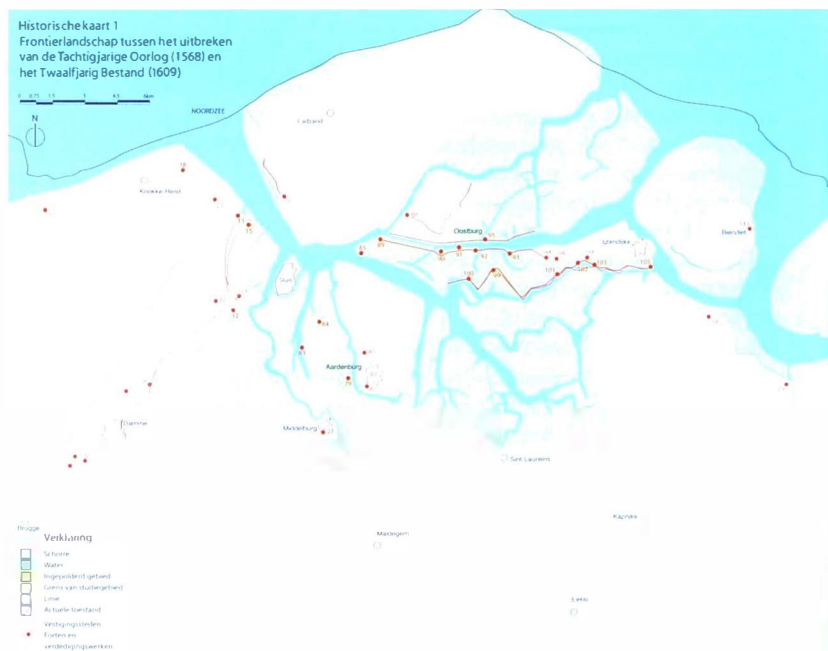
Het volgende objectief van Parma was het bolwerk Terneuzen, dat de linkeroever van de Schelde en meteen de bevoorrading van Antwerpen controleerde. Deze belegering, die plaatsgreep in de lente van 1584, bleef echter aanslepen. Enigszins in paniek, besloten de Gecommitteerde Staten Zeeland tot de algemene inundatie van het oorlogsgebied. Op 31 juli volgden de instructies.

Alessandro Farnese, prins en hertog van Parma (1545-1592) op een gravure van Crispijn de Passe de Oude.

EEN NIEUW FRONTIERLANDSCHAP

De systematische inundaties zouden het verdere oorlogsverloop in de grensregio diepgaand bepalen. Vanuit de nog niet bezette plaatsen Sluis, Biervliet en Terneuzen staken de Staatsen vanaf 1584 en volgende jaren de zeedijken en een aantal achterliggende binnendijken door en vernielden zij de zeesluizen. Dit leidde tot het stelselmatig 'verdringen' van grote delen van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen. De bedoeling van de inundaties was het behoud van de controle over de Westerschelde en de scheepvaart op Antwerpen. Mocht de regio in handen vallen van de Spanjaarden dan leverde dit hen een springplank naar de rest van Zeeland en dit diende tot elke prijs voorkomen te worden.

Het frontierlandschap van de benedenloop van de Schelde tussen het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog (1568) en het Twaalfjarig Bestand (1609). De impact van de algemene inundatie, uitgevoerd vanaf 1584, is enorm.

nagenoeg stilviel. In contrast hiermee stond de zuidwestelijke hoek van de regio met de strijd om de stad Sluis en de controle over de Zwinmondig.

De S-vormige Braakmangeul vormde de belangrijkste waterweg waarmee de vestingplaatsen Philippine en Sas van Gent met de Schelde verbonden bleven. Deze steden bleven gedurende de volledige oorlog onder vuur liggen, dit in tegenstelling tot de vestingstad Axel, die aan de zuidzijde beschermd door de geul van het *Canael van Axel* nagenoeg onneembaar bleek.

Het 'schiereiland' van Ossenisse met de stad Hulst op de landengte speelde zo een sleutelrol in de strijd om de Schelde. Samen met het inundatiegebied van de Scheldebocht, vormde het een geliefd invalsgebied voor de Staatsen richting Antwerpen en Hulst. Hierdoor evolueerde het oostelijke gebied na het Twaalfjarige Bestand tot de kern van het strijdtoneel.

De strijd die zich nu ontspon had, gezien de grilligheid van dit terrein, een eerder kleinschalig karakter met guerrilla-aanvallen, afgewisseld met de goed voorbereide belegeringen van de strategisch belangrijke steden. Hierbij dient gesteld dat de steden binnen het inundatiegebied nauwelijks waren in te nemen, reden waarom de strijd zich concentreerde op de steden aan de zuidrand van het gebied. Heuse confrontaties en veldslagen vormden in dit grillige gebied eerder een uitzondering.

Voor het Spaanse leger was dit waterzieke nauwelijks toegankelijke gebied een nieuwe situatie, waarop het niet direct een antwoord vond.

HET BELEG VAN ANTWERPEN (1584-1585)

Vanaf 1577 hadden de hervormingsgezinden in Antwerpen maatregelen genomen met het oog op de nakende belegering van de stad door de Spaanse troepen. Om de verbinding met de zee te verzekeren werden op de rechteroever de schansen Hoboken, de Boerinnenschans en het fort Lillo opgetrokken.

Het Spaanse ontzettingsleger, dat in 1584 ter plaatse kwam, werd dan ook gedwongen tot bijkomende maatregelen: op de linkeroever verrezen de Melkhuischans, de Toulouseschans en de Loopschans en ook de forten van Liefkenshoek en Sint-Anthonius. Ook het zuidelijke gedeelte van de Doelpolder kreeg een ring met de forten De Noort, Tervente en Sint-Anthoniushoek. Dit geheel werd aangevuld met inundaties.

In februari 1584 sloeg Farnese het beleg voor Antwerpen met de bouw van het fort Burcht en de schans Sint-Franciscus. Gezien de goede verdediging opteerde hij onmiddellijk voor een blokkade. Wanneer de Scheldesteden Gent en Dender-

monde in de maanden augustus en september in Spaanse handen vielen, was Antwerpen zuidwaarts van het binnenland afgesneden. Noordwaarts diende de Schelde geblokkeerd om bevoorrading via de Noordelijke Nederlanden te voorkomen. Men plantte een eerste blokkade ter hoogte van de forten Liefkenshoek en Lillo. De innname van de forten op de linkeroever verliep zoals gepland, maar het fort Lillo bleef in Antwerpse handen.

Een nieuwe stop werd nu gepland ter hoogte van de Bocht van Kallo. Hiertoe werden de forten Sint-Marie en Sint-Filips opgericht. Dit laatste fort werd beschermd door de schans Sint-Petrus, Sint-Barbara en Sint-Andreas. Daar de Schelde hier echter te breed was om door kanonvuur volledig te worden bestreken, besloot Farnese een vlotbrug tussen de beide forten te bouwen.

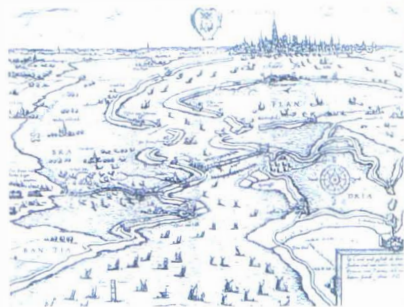
De bevoorrading van het Spaanse belegeringsleger bleef echter een probleem. De aanvankelijk opgerichte aanvoerlijn werd door een Antwerpse uitval onderbroken. De nieuwe aanvoerlijn, de zogenaamde Parmavaart, legde men meer noordelijk aan. De monding werd beveiligd door het fort De Perel en een reeks forten langs de loop zoals onder meer het fort Kieldrecht.

De vlotbrug van Farnese, een werk van de Italiaanse ingenieurs Properzio Barozzi en Giovanni Piatto, was op 25 februari 1585 klaar. Ze weerstond diverse aanvallen. Uiteindelijk gaf Antwerpen zich op 17 augustus 1585 over. Op 27 augustus deed Farnese zijn intrede in de stad.

DE BELEGERING VAN ANTWERPEN 1584-1585

Overzichtskaart van de forten aangelegd tijdens het Beleg van Antwerpen (1584-1585).

Het geïnundeerde landschap tijdens het Beleg van Antwerpen, ets uit het atelier van Frans Hogenberg, eind 16de eeuw.
In het geïnundeerde landschap steken enkel nog de dijken als langgerekte eilanden boven het water uit. Hierop legde men de nieuwe versterkingen aan.

De regio van de linkeroever werd nu verder geconsolideerd met de forten Kallo en Verrebroek.

DE PARMAVAART

Als voorbereiding op het Beleg van Antwerpen besloot Alexander Farnese op 12 oktober 1584 tot de aanleg van een aanvoerlijn van Stekene richting Kallo en de Schelde. De ontwerper was Boudewijn Zaman, landmeter uit Sinaai en hoofdschepen van het Land van Waas. Langs de nieuwe vaart werden onder meer boomstammen uit het Wase Koningswoud en proviand uit de stad Gent naar de werf van de vlotbrug over de Schelde gebracht.

De vaart startte ten noorden van Stekene, rond het latere fort Sint-Jan, waar ze aansloot op de bestaande Gentse Vaart. De vaart liep vervolgens langs de Stropers, Sint-Gillis, Vrasene, Beveren en Kallo, om ter hoogte van het fort de Perel in de Schelde te vloeien.

Bij de aanleg van de Parmavaart werd waar mogelijk gebruik gemaakt van bestaande geulen en waterlopen of bestaande waterwegen, die dan waar het nodig bleek, werden aangepast.

De loop van deze bevoorradingsvaart is op het terrein nog gedeeltelijk bewaard. De Melkader vormde als het ware het eindpunt, vervolgens is het geheel grotendeels verdwenen door de aanleg van de Waaslandhaven en de industrie rond het Vrasenedok. Pas ten westen van de Havendam duikt de waterloop terug op. Hier loopt hij door de Vrasenepolder en verder in het krekenslandschap ten zuiden van de Krekeldijk met het Sint-Jacobsgat en het Natuurreservaat van de Twaalf Gemeet. De verdere loop is minder duidelijk. Mogelijk reikte de linie verder via de Groenendijk. Er blijven echter nog andere mogelijkheden over zoals de rechtgetrokken kreekgeul, nu de Linie genoemd, in het noorden van de Rode Moerpolder.

Tussen de regio van Stekene en de Schelde was er echter nog een tweede waterweg, die ongeveer een zelfde vertrek- en eindpunt had. Deze waterweg, grotendeels gebaseerd op het net van natuurlijke waterlopen en geulen, liep via dezelfde Melkader en de Kreek van Kieldrecht naar het gebied van de Stropers. Het fort Kieldrecht, omstreeks 1583-1584 aangelegd, past in deze context. Deze waterloop zou in het verdere verloop van de strijd een belangrijke rol spelen al was het maar voor de bevoorrading van de forten op de dekzandrug tussen Kieldrecht en De Klinge.

HET FORT KIELDRECHT IN BEVEREN (KIELDRECHT)

Tot nog toe stelde men dat de Spanjaarden pas in 1595 begonnen met de bouw

van het fort Kieldrecht, gelegen rond de dorpskerk op de zuidflank van de Kouter(berg). Een kaart uit het Fonds O.L. rouwekapittel Kortrijk bewaard in het Rijksarchief van Kortrijk laat echter een oudere datering vermoeden. Op deze kaart, omstreeks 1584 te dateren, wordt de fortsite rond de kerk al afgebeeld. Deze terminus ad quem zou er wel eens kunnen op wijzen dat het fort Kieldrecht in de voorbereiding voor het Beleg van Antwerpen is aangelegd. Dit fort controleerde immers de zogenaamde geul van Kieldrecht en was dus voor de bevoorrading tijdens het beleg van groot belang.

Eind 1645 werd het fort, in de voorbereiding tot het beleg van Hulst, door de Staatsen veroverd. De bepalingen van de Vrede van Munster van 1648 waren weinig duidelijk, reden waarom de Republiek het geheel ook na 1659 bezet hield. Pas nadat het bewijs was geleverd dat het dorp wel degelijk in het gebied van het Land van Waas lag, werd de versterking vrijgegeven.

Met de aanleg van de Koningsdijk (1664) en de Arenbergpolder na de Vrede van Munster verloor het fort zijn betekenis. Tijdens de Spaanse Successieoorlog werd het nieuwe fort Verboom dan ook op de Koningsdijk op de noordzijde van de Kouterberg ingepland.

HET LIEFKENSHOEKFORT IN BEVEREN (KALLO)

Van de talrijke forten tijdens het beleg rond Antwerpen aangelegd, zijn weinig sporen bewaard. Het Liefkenshoekfort vormt hier, samen met zijn opponent het Fort van Lillo, een uitzondering.

Nadat de Staatsen in 1580 het fort Lillo hadden aangelegd ter verdediging van de noordelijke Scheldeoever, werd onder dreiging van de *reconquista* besloten om ook op de zuidelijke Scheldeoever nog een fort aan te leggen. In 1582-1583 startte in de Doelpolder de bouw van het fort Liefkenshoek. Het fort werd ingeplant in de vertakte monding van één van de afwateringsgrachten van de Sint-Annapolder. Op deze wijze controleerde het fort ook de nabijgelegen sluizen en kon de bovengenoemde polder worden gemundeerd. De versterking was op de dijk van de Schelde aangelegd, waardoor de oostelijke helft in de getijdenzone van de Schelde kwam te liggen.

Op 10 juli 1584 werd Liefkenshoek door de Spanjaarden onder leiding van de markies van Roubaix veroverd. Justinus van Nassau slaagde er echter in om op 3 april 1585 vanuit Lillo het fort definitief voor de Staatsen te heroveren.

In 1648 met de Vrede van Munster werd het fort aan de Noordelijke Nederlanden toegewezen. Hiertoe behoorde niet alleen het fort zelf maar eveneens een omringend

Het fort Liefkenshoek te Killo.

inundeerbare partij land van ca. 150 roeden diep, waarvan de begrenzing werd vastgelegd in de grensaanpassing van 1664. Deze zogenaamde *Komme van Liefkenshoek* kon via de nabijgelegen sluizen geïnundeerd worden. Aan de landzijde lag een tweede ringgracht die gevoed werd door water uit de Sint Annapolder.

Liefkenshoek bleef een Nederlands bruggenhoofd en dit tot het Verdrag van Fontainebleau van 1785.

Van 1792 tot 1814 was het fort in Franse handen. De wallen werden verhoogd en verbreed, de grachten verbreed. Op de binnenplaats verrezen nieuwe gebouwen. Men begon met de bouw van het nog bestaande kruitmagazijn (datumsteen 1810). In 1810 ontstond het plan voor het arsenaal van de Kat, die in de jaren 1811/1812 werd opgetrokken. Deze constructie bestaat uit een halvecirkelvormige, bomvrije kazerne, voorzien van twaalf lokalen die plaats boden aan 400 man. Op het dak van de kazerne konden een twaalfstal kanonnen worden opgesteld. In een tweede fase werden twee nieuwe bomvrije inundatiesluizen in de dijk opgetrokken. De ravelijnen* werden opgegeven en opgenomen in de bedekte weg, die op zijn beurt heringericht en getenailleerd* werd.

In de jaren vijftig werd de zuidelijke courtine afgelaagd en in de gracht geduwd.

Bij de inrichting van het havengebied, vanaf 1969, werd uitgegaan van het feit dat het fort zou verdwijnen en werd niet voldoende ruimte gelaten voor een oeverweg, die met het fort rekening hield. Dit kon worden voorkomen. Op 27 juni 1980 werd de site door het Ministerie van Landsverdediging doorverkocht aan de Gemeente Beveren. Bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1985 werd Fort Liefkenshoek tot beschermd monument verklaard.

Het oorspronkelijke fort Liefkenshoek had een vierkante vorm en was op elke hoek voorzien van een bastion. De toegang lag in de naar de stroom gerichte courtine. Aan de overzijde van de contrescarp* lag in het verlengde van de toegangsbrug een aanlegsteiger.

In de gracht om het fort lagen aan de noord- en zuidzijde twee ravelijnen* met rechte flanken om de achterliggende courtines te dekken. Dit geheel was omringd door een bedekte weg met een glacis, die aansloot op de zeedijk. In het bedijkte gebied was vóór het glacis nog een brede gracht aangebracht. In de daarop aansluitende zeedijk waren aan weerszijden van het fort inundatiesluizen gebouwd, die respectievelijk konden ingezet worden voor de inundatie van de Sint-Annapolder en de Doelpolder en uiteraard ook voor de 'Komme van Liefkenshoek', het inundatiegebied achter het fort, dat tot begin 19de eeuw in stand is gehouden.

Het fort Liefkenshoek is het best bewaarde fort in de provincie. Het basisgabarit van het fort bleef bewaard, maar werd geregeld verbouwd, een laatste maal in de Frans/Nederlandse periode. Uit deze periode dateert ook de militaire infrastructuur met het arsenaal 'de Kat', het buskruitmagazijn, de kazemat* in de zuidwesthoek en het officierenverblijf.

DE FORTEN KALLO EN VERREBROEK IN BEVEREN (KALLO)

Kort na de inname van Antwerpen consolideerden de Spanjaarden hun versterkingen in Kallo en Verrebroek, die oorspronkelijk rond de dorpskerken waren aangelegd. De nieuwe forten kregen een nieuwe en betere inplanting. In Kallo richtte men het nieuwe fort in op de hogergelegen zandrug van Hoog-Kallo ten oosten van de dorpskern. De bestaande oude stenen dijk en aanlegsteiger werd in de noordelijke courtine opgenomen. Het fort Verrebroek werd ingeplant ten oosten van de dorpskern, meer bepaald bij het strategische dijkknoppunt van de Verrebroekdijk en een tweetal binnendijken.

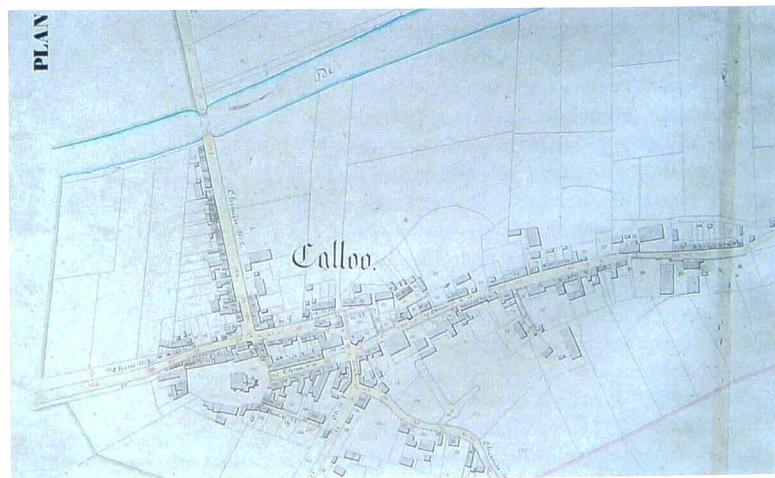
Het grondplan van de beide forten verschilt enigszins. Het Fort Kallo had een eerder uitzonderlijk grondplan met op de hoeken vier halvbastions*. Het was omringd door een gracht met een contrescarp* met glacis.

Het fort Verrebroek op de Atlas van de Buurtwegen, ca. 1844. De grachtpartij is nog grotendeels bewaard.

De site van het fort Verrebroek (foto J. Semey, vakgroep archeologie Universiteit Gent).

Het verdwenen fort op de Atlas van de Buurtwegen, 1844.

Het fort Verrebroek toonde een klassiek vierkant grondplan met bastions op de hoeken.

Beide versterkingen behoren tot de eerder kleinere fortjes. De zijde van de versterkingen bedroeg ca. 112 m, terwijl de bastionhoekpunten ongeveer 150 m van elkaar verwijderd waren.

De beide forten kenden een gelijklopende geschiedenis. Tijdens het Twaalfjarig Bestand, meer bepaald in 1616, sloot men de beide forten aan op de nieuwe Kruisdijk, aangelegd ter bedijking van de achterliggende polder.

Op 21 juni 1638 werd het Staatse leger, in een poging Antwerpen te veroveren, op de slikken voor Kallo door de Spanjaarden verslagen. In de voorbereiding tot de slag slaagden de Staatse erin beide forten te veroveren. De herovering greep plaats tijdens de eigenlijke slag op 21 juni. Beide forten werden aangevallen vanuit drie richtingen. Hoewel deze aanvallen werden afgeslagen, trokken de Staatse terug. Deze forten werden in 1657 en volgende jaren krachtens de bepalingen van het Verdrag van Munster afgebroken.

Op het terrein zijn de forten nog nauwelijks te onderscheiden. Voor het Kallofort zijn in de perceelsgrenzen de omtreklijnen van het fort nog te onderkennen. Op het areaal van het terreplein* staat nu het Hof ten Damme, dat teruggaat op een 12de-13de-eeuwse nederzetting. In het park achter dit gebouw lag tot voor kort nog een gedeelte van de zuidwesthoek van de vestinggracht en was ook een gedeelte van de wal nog goed bewaard. Bij de heraanleg van het park werd dit spoor uitgebreid tot een grote vijver.

Fort Verrebroek is één van de weinige fortsites die uitgroeiden tot een gehucht. Het gehucht heet nu nog "het Fort" en de straat ter hoogte van de oostelijke gracht de Fortstraat.

In het begin van de 19de eeuw bleek de gracht nog goed bewaard. Halverwege de jaren zeventig van de vorige eeuw was enkel het zuidelijke gedeelte van de gracht nog herkenbaar en was het in gebruik als vuilnisbelt. Waar vroeger het middenplein of terreplein* lag, is nog een lichte verhoging merkbaar.

In de nabijgelegen dorpskerk van Verrebroek zijn enkele gouverneurs van het fort begraven, zoals Louis Imperato, gestorven op 1 oktober 1658, en Rudolf (of Rudolph?) Benevont, gestorven in 1661.

Het fort werd ook wel aangeduid als het Rode Fort, vermoedelijk omdat de bebouwing in het fort, waaronder de woning voor de commandant, in rode baksteen was opgetrokken.

Maurits, prins van Oranje en graaf van Nassau (1567-1625). Maurits was de zoon van Willem van Oranje en diens tweede vrouw Anna van Saksen. In 1585 werd hij, naast stadhouder, tevens kapitein-admiraal-generaal van Holland en Zeeland.

HET FRONT LOOPT VAST

In 1587 startte Farnese met het beleg van de vesting Sluis. De keuze voor deze havenstad was mede ingegeven door de nood aan goede uitvalshavens voor de nakende expeditie van de Spaanse Armada op Engeland.

De belegeringstactiek was dezelfde als deze voor het beleg van Antwerpen, namelijk de omsingeling van de stad en het afsnijden van de bevoorrading door de aanleg van een schipbrug over de Zwingel. Na een hevige strijd gaf de stad Sluis zich op 5 augustus 1587 over. Nog dezelfde dag viel ook de stad Middelburg in Spaanse handen. Deze laatste stad zou van dan af voorgoed onder Spaanse controle blijven.

Meteen had Farnese vrijwel het gehele gebied ten zuiden van de grote rivieren in handen, plus de stad Groningen en omgeving. De Staatsen beschikten over een aantal belangrijke bruggenhoofden, namelijk de vesting Terneuzen, het fort Liefkenshoek en de stad Oostende.

Parma kon zijn offensief echter niet voltooien, geremd als hij was door de uitgestrekte inundaties en de weifelende houding van de oude koning Filips II. Kort hierop viel de reconquista stil.

Dit gaf de jonge Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden de ruimte om een krachtige en efficiënte strijdmacht uit te bouwen, die vanaf 1584 onder de leiding van Oranjes tweede zoon, prins Maurits, het tegenoffensief inzette. De stad Axel viel in juli 1586 en ditmaal voorgoed in Staatse handen. Ook de vesting Hulst kwam vanaf 24 september 1591, zij het slechts tijdelijk, terug bij de Republiek.

Vanuit de steden Oostende en Sluis en de heroverde steden Axel en Hulst zetten de Staatsen een hit-and-run tactiek in, teneinde het Spaanse leger te verzwakken en de bewegingsvrijheid van de Spaanse troepen te beperken.

Dit alles dwong de Spaanse legerleiding tot een aangepaste maar tijdrovende

tactiek van de stapsgewijze verovering van deze verspreide en goed verdedigde Staatse uitvalsbasisen. In afwachting van het beleg van deze steden gingen de Spanjaarden, in samenspraak met de plaatselijke besturen, over tot de oprichting van sperforten*, dit teneinde de Staatse raids binnen de perken te houden. Tegen de invallen vanuit Axel legden ze in 1586 aan de zuidkant van het *Canael van Axel* het fort Sint-Marcus aan. Het werd aangevuld met een reeks sperschansen op de lijn Sas van Gent - Hulst, met name de schansen Sint-Steven, Sint-Elooi, Krekeldijk, Sint-Margriet, Papale en Sint-Anna. Ze werden rond 1590 aangevuld met een tweede meer landinwaarts lijn, gelegen op de noordgrenzen van de parochies Moerbeke, Kemzeke en De Klinge. Het waren onder meer de schansen van Koewacht, Stekene en Kemzeke.

Ook de Staatsen zaten niet stil. Tegenover het fort Spaanse Philippine kwam in 1588 het Mauritsfort tot stand. Ook de stad Hulst viel op 24 september 1591 vrij gemakkelijk opnieuw in Staatse handen. Hulst kreeg voor haar verdediging op de oostzijde een nieuwe fortengordel, opgebouwd uit de verdedigingswerken van Moerschans, Zandberg en de Grote en Kleine Raep.

Het Spaanse antwoord hierop was de oprichting in 1593 van de forten Austria, De Blom en de forten De Clinge en Fuentes - het latere fort Spinola - beide ingeplant op de dekzandrug ten zuiden van Hulst. Deze laatste twee forten plantte men in op de dekzandrug ten zuiden van Hulst. De forten werden van dan af een constante in de Spaanse verdediging.

DE REDOUTE SINT-STEVEN IN ZELZATE

Eind 1586 legden de Spanjaarden het fort Sint-Steven aan als verdediging tegen de invallen van de Staatsen vanuit de vesting Axel. Het geheel werd in 1634 dwars in de nieuwe linie tussen Sas van Gent en Hulst ingebed. Na de verovering van Sas van Gent in 1644 kwam het fort in Staatse handen. Het geheel verloor zijn betekenis na de Vrede van Munster in 1648. Willem Evertsen sleepte het fort in 1673.

Het zeldzame kaartenmateriaal laat ten onrechte een ontwikkelde versterking vermoeden: een belegeringskaart van de inname van Sas van Gent toont ons een vierkante versterking uitgerust met vier bastions, een gracht en een contrescarp* met glacis. Een manuscriptkaart uit dezelfde periode toont echter enkel een omgrachte redoute met aan de noordzijde twee halbastions*. De sporen op het terrein wijzen eerder op een eenvoudige vierhoekige redoute.

De resten van het fort Sint Steven in Zelzate.

Het voormalige fortterrein, nu akkerland, ligt tegen de Belgisch/Nederlandse grens en is nog duidelijk te herkennen. Het bestaat uit een trapeziumvormige akker van 75/85 op 75/85m, afgelijnd door een gracht/depressie. De huidige toegang tot het terrein in de zuidoostzijde is mogelijk nog een restant van de vroegere toegang.

HET FORT FUENTES-SPINOLA IN SINT-GILLIS-WAAS (MEERDONK)

Om het Land van Waas te verdedigen tegen de Staatse strooptochten vanuit Hulst werd kort na 1591 het fort Fuentes aangelegd. Het droeg de naam van de Spaanse veldheer Don Enrique Pedro de Azevedo, graaf van Fuentes, Spaans veldheer en schoonbroer van de hertog van Alva. Het fort vormde als het ware het pendant van het andere Spaanse fort Austria, dat eveneens op bevel van Fuentes was opgeworpen.

Het was in het fort Fuentes dat op 18 augustus 1596 de capitulatievoorwaarden werden gedictieerd voor de overgave van de stad Hulst.

In 1626 werd het fort opnieuw versterkt nadat Frederik Hendrik een mislukte aanval op Kieldrecht had ondernomen. Rond deze tijd wordt het fort omgedoopt tot fort Spinola, naar de Italiaanse veldheer in Spaanse dienst Ambrosio Spinola (1571-1630).

In oktober 1645 veroverden Staatse troepen het fort als voorbereiding op het beleg van Hulst. Krachtens het Grenstraktaat van 1664 zou dit fort, zoals fort Liefkenshoek, bij de Republiek blijven en als een enclave in Spaans gebied fungeren. Dit is echter niet gebeurd, zodat we kunnen veronderstellen dat dit fort 'geruisloos' in Spaanse handen bleef. In 1664 kwam het achter de nieuw aangelegde Koningsdijk te liggen.

Bij de aanleg van de Bedmarlinie in 1701 werd het fort hersteld en in de linie opgenomen.

In 1954 werd het terrein nog gebruikt als motorcross-terrein en vervolgens verder genivelleerd. Tussen de Koningsdijk en het fort grepen in 1970 zandwinningen plaats.

Het fort Spinola was een vierhoekig gebastioneerd fort omgeven door een natte gracht en een bedekte weg met glacis. De afmetingen waren eerder bescheiden met een afstand tussen de bastionpunten van ca. 110 m. Het fort is ingeplant op de lage dekzandrug die als een langgerekt schiereiland parallel met de kreek van Kieldrecht liep. Het fort werd aangelegd op de weg die over de dekzandrug liep en sloot blijkbaar aan op een waterloop die dwars over diezelfde dekzandrug was of werd gegraven.

Veldheerportret van Ambrosio Spinola (1571-1630) door Pieter Paul Rubens.

MEERDONCK. — Binnenzicht van het fort Spinola.
Vue d'intérieure du fort Spinola.

Tot het begin van de 20ste eeuw bleek het Fort Spinola nog goed bewaard. Deze foto werd genomen vanuit het zuidwesten met rechts een zicht op de noordwestelijke courtine en links de Koningsdijk.

DE HERNIEUWDE STRIJD OM ZEEUWS-VLAANDEREN (1596-1604)

Het was wachten op het aantreden van aartshertog Albrecht van Oostenrijk in januari 1596 voor de start van een nieuw Spaans veroveringsoffensief.

Zijn eerste objectief was de stad Hulst. Op 8 juli 1596 werd met een strijdmacht van 30.000 man de aanval ingezet. Op 18 augustus viel de stad na een bloedig beleg van zes weken. Meteen was het schiereiland van Ossenisse opnieuw in Spaanse handen.

Vanaf april 1599 sloeg het leger van de aartshertog uiteindelijk het beleg op rond de geuzenvesting Oostende. Deze haven vormde al sinds 1583 een uitvalsbasis voor de hervormingsgezinden. Ten slotte bleek dat alleen een circumvallatie* rond de vesting Oostende enig soelaas kon bieden. Het vier jaar durende beleg was één van de belangrijkste wapenfeiten uit de Tachtigjarige Oorlog.

De geduldige stepstone-tactiek van de Spaanse legerleiding wierp langzaam maar zeker vrucht af. Rond 1600 bestond het Spaanse gebied uit het 'vasteland' boven Hulst, het gebied ten zuiden van de fortelinie tussen Hulst, Sas van Gent en Philippine en het gebied ten zuiden van de steden Sluis en Aardenburg. Daarnaast waren de 'eilanden' van Breskens-Cadzand, Oostburg en de stad Sluis Spaans. In Staatse handen bleven de 'eilanden' van Biervliet, Terneuzen en Axel.

Het Staatse leger was intussen uitgegroeid tot een stevig geheel dat sterk genoeg bleek om een grootscheepse tegenaanval te organiseren. Dit plan 'Oldenbarneveldt' beoogde de inname van de Vlaamse havensteden van Duinkerke en Nieuwpoort, dit teneinde de bevoorrading van over zee af te snijden en de kaapvaart vanuit deze havens te pareren. In de voorbereidende fase veroverden de Staatse op 21 juni 1600 het Spaanse fort Philippine. Het fort vormde het ontschepingspunt voor manschappen en materiaal bij de tumultueuse "Grote Tocht" richting Duinkerke.

Bij Nieuwpoort werd op 2 juli slag geleverd, waarbij prins Maurits een nipte overwinning behaalde op het inderhaast opgetrommelde Spaanse leger. De hieropvolgende belegering van de stad Nieuwpoort mislukte echter. De raid op de Noordzeekust demonstreerde duidelijk de toegenomen slagkracht van het Staatse leger, dat voortaan als een waardige tegenstander diende te worden beschouwd.

Voor de Spaanse legerleiding waren de problemen nu duidelijk: de linkeroever van de Schelde vormde een uitvalsgebied dat zo snel mogelijk diende te worden veroverd. Kort na 1600 kregen ze het fort Philippine opnieuw in handen en startten ze on-

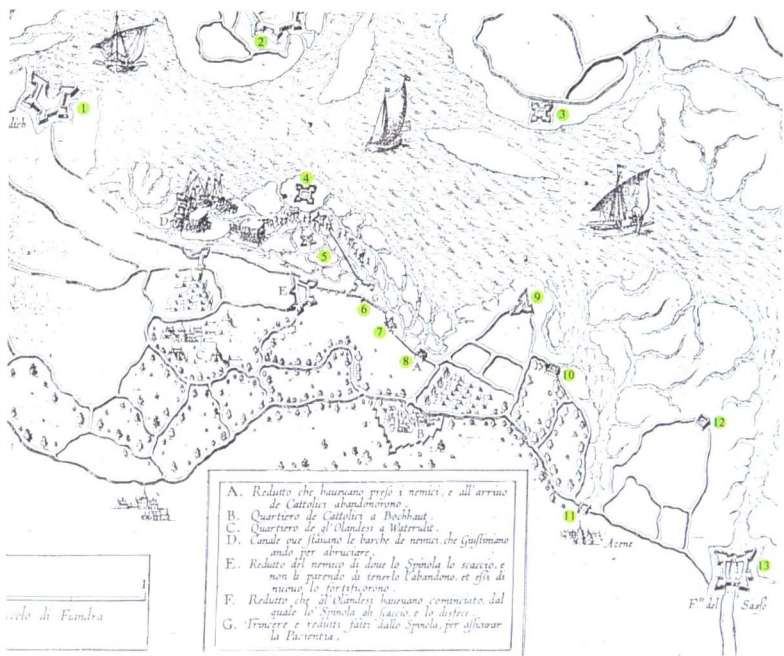

Het beleg van Hulst in 1596, ets van Hubert.

Rond de stad liggen de diverse belegeringsforten met het Fort Austria (1) en het vijfzijdige fort De Clinge (2), dat gesitueerd is op de plaats van het nog bewaarde fort Bedmar uit 1701. De Staatse verdedigingsforten Moerspuu (3), Becaef (4), de Raepje (5), Sandberg (6) en Nassau (7) zijn reeds in Spaanse handen gevallen.

middelijk met een betere bescherming van de linkeroever van de Braakmangeul en zijn diverse inhammen. In de hierop volgende periode kunnen we de oprichting plaatsen van het fort Sint-Laureins - aan de inham van de geul van de latere Isabella-vaart - en de redoutes Zeesluis, Haesop en Swert van Dorst aan de inham van de Vlietbeek bij Assenede.

Deze ingrepen kwamen te laat. In 1604 waren de effectieven bij de Staatse voldoende hersteld om een nieuwe aanval op te starten met als inzet de controle over de monding van de Schelde en de ontzetting van Oostende. In een omsingelende beweging veroverde het Staatse leger de steden Oostburg, IJzendijke en Aardenburg, waarna in april het beleg van de stad Sluis startte. Rond de stad werd een indrukwekkende circumvallatie* met een drietal legerkampen* en sperforten aangelegd. Ambrosio Spinola poogde nog het beleg te breken met een deel van de

De kaart van de linker Scheldeoever tussen IJzendijke en Sas van Gent, Guistimiano Pompeo. Della Guerra di Flandria, 1604.

De legende vermeldt:

- A. Verschaning die de vijanden hadden ingenomen en bij de aankomst van de katholieken verlieten.
- B. Kwartier van de katholieken te Bockhout.
- C. Kwartier van de Hollanders te Waterdijk.
- D. Kanaal waar de vijandige schepen zich bevonden die Guistimiano ging verbranden.
- E. Verschaning van de vijand waaruit Spinola hen verjoeg maar zodra de toestand hem onhoudbaar toescheen ook verliet en die zij opnieuw versterkten.
- F. Verschaning die de Hollanders begonnen waren, van waaruit Spinola hen verjoeg en vernietigde.
- G. Grachten en verschaningen door Spinola aangelegd om fort Patientia te verzekeren.

1. IJzendijke. 2. Bierdijk. 3. Mauritsfort. 4. Fort Patientia; 5. Voorversterkingen van het Fort Patientia. 6. Versterkingen rond de wijk Maagd van Gent. 7. Onbekend fort. 8. Fort Sint-Laureins. 9. Philippine. 10. Redoute Haasop. 11. Redoute bij de Zeesluis. 12. Redoute Swert van Dorst. 13. Sas van Gent.

belegeringstroepen van Oostende, doch hij werd op 17 augustus 1604 tussen Cadzand en Oostburg door de troepen van Willem-Lodewijk van Nassau verslagen. Drie dagen later viel de stad Sluis. De stad Middelburg bleef in Spaanse handen en zou voortaan een tegenvesting voor Aardenburg vormen.

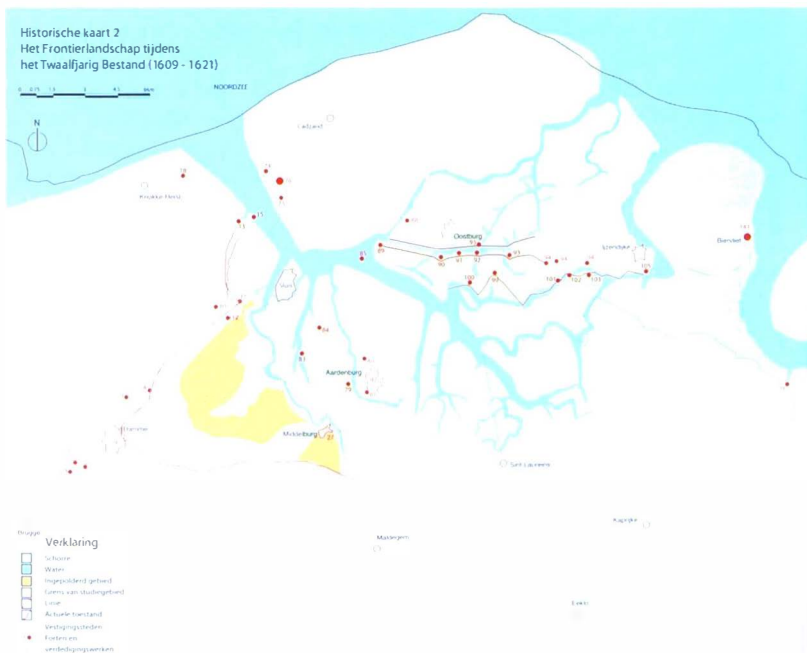
De verovering van de nieuwe uitvalsbasis Sluis verzachtte voor de Staatsen het verlies van de stad Oostende, die op 22 september 1604 definitief in Spaanse handen kwam. Beide partijen legden zich blijkbaar bij deze situatie neer.

Voor de eerste maal dienden de Spanjaarden defensieve maatregelen te nemen. Uit vrees voor invallen vanuit het pas verloren westelijk Zeeuws-Vlaanderen startten de Spaanse ingenieurs met de aanleg van de fortengordel van de Sassevaart. De vaart werd van 1547 tot 1549 gegraven bij decreet van Karel V en vormde de verbinding van de stad Gent met de Braakman en de Schelde, het huidige kanaal Gent-Terneuzen.

Deze linie bestond uit een reeks forten, op de oostelijke oever van de vaart ingeplant met een gemiddelde afstand van anderhalve kilometer. Het geheel omvatte van noord naar zuid het al voor 1590 aangelegde fort Sint-Anthonius en de forten van Zelzate, Riemebrug, Sint-Angelo, Zandvoorde, Terdonk, Rodenhuize, Roskam en Langerbrugge.

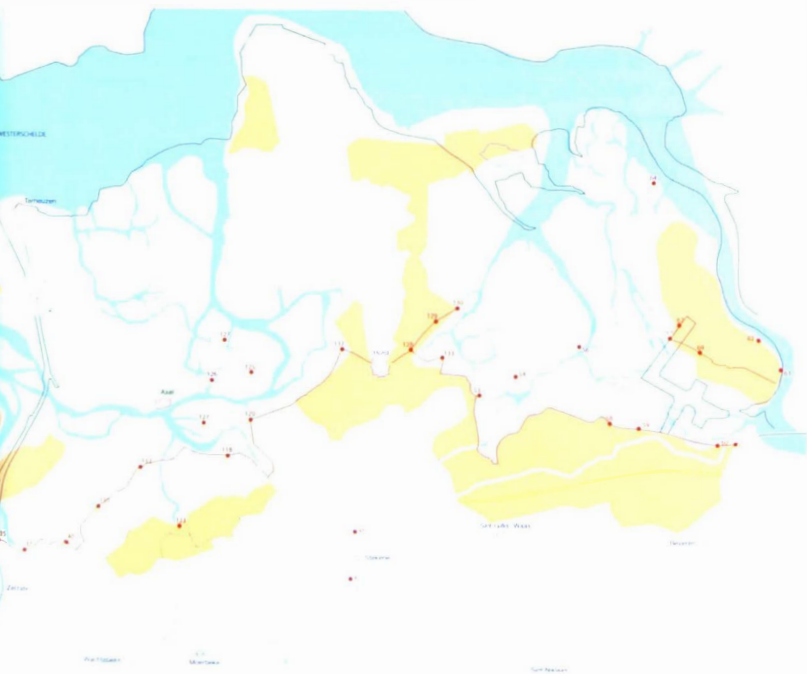
HET TWAALFJARIG BESTAND (1609-1621)

Op 6 mei 1598 deed Filips II afstand van de Nederlanden en schonk het gebied als bruidsschat aan zijn dochter Isabella en haar man Albertus van Oostenrijk. Filips stierf in september 1598 en werd opgevolgd door zijn zoon Filips III.

*Het frontierlandschap tijdens het Twaalfjarig bestand (1609-1621).
Van de rust op het front maakte de beide partijen gebruik om een aantal gebieden opnieuw in te dijken. De belangrijke steden krijgen een nieuwe gebastioneerde versterking.*

Al na de Slag van Nieuwpoort in 1600 stelde deze koning een wapenstilstand voor in de Nederlanden, doch het Noorden weigerde. Wanneer de Spaanse koning bereid bleek zich uit de Zuidelijke Nederlanden terug te trekken, hernamen de onderhandelingen. Op 24 mei 1607 werden de vijandelijkheden gestaakt, maar pas op 9 april 1609 werd te Antwerpen het Twaalfjarig Bestand gesloten, waarin onder meer werd bepaald dat de soevereiniteit van de Republiek werd gevrijwaard en de bestaande terreinposities werden gehandhaafd. Het Spaanse leger in de Nederlanden werd ingekrompen tot een vredesmacht van zo'n 15.000 soldaten.

Van deze tijdelijke rustperiode maakten de beide partijen niet alleen gebruik om hun posities te consolideren en te verbeteren, maar tevens om de herbedijking van enkele geïnundeerde gebieden op te starten.

In de Zwinregio realiseerde de Spaanse legerleiding tussen 1616-1617 de bouw van de vesting Damme naar plannen van ingenieur Guillaume Flamen. Ook de stad Middelburg bouwde ze uit als tegenvesting voor Aardenburg. De belangrijkste Spaanse realisatie vormde echter de vesting Hulst, die tussen 1618 en 1621 onder leiding van ingenieur de Vinario versterkt werd. Ook de schans Philippine werd door de Spanjaarden verder uitgebouwd. De nieuw aangelegde dijken werden voorzien van ingebouwde schansen en redoutes.

De inpolderingswerken startten nagenoeg onmiddellijk na de afkondiging van het bestand. Bij ordonnantie van 13 juli 1612 vatte men de inpoldering van de Albertuspolder ten noorden van Assenede aan, waardoor de redoutes rond Assenede meteen hun betekenis verloren.

In 1616 volgde de aanleg van de Kruisdijk tussen de forten Kallo en Verrebroek. Deze dijklinie vormde nu samen met de Verrebroekse dijk de noordelijke verdedigingslijn van het Waasland.

Ten zuiden van Hulst kwam via indijking de verbinding met zandgronden tot stand. Hiertoe werden de forten Moerschans en De Clinge met linedijken verbonden.

Niet onbelangrijk voor het verdere verloop van de oorlog is de realisatie van nieuwe waterwegen langs Spaanse zijde. Teneinde de economische heropbouw van de grote Vlaamse steden Brugge, Gent en Antwerpen te stimuleren, vatte men het plan op de plaatsen door een stelsel van kanalen niet alleen onderling maar ook met de havenstad Oostende te verbinden. Het tracé Gent - Oostende kwam tussen 1613 en 1629 tot stand. Dit kanaal zou voortaan de ruggengraat voor de Spaanse bevoorrading vormen en meteen de tegenhanger zijn van het wijdvertakte geulennet op Staatse bodem.

Ook aan Staatse zijde zat men niet stil. Hier werden de vestingsteden Sluis, IJzendijke en Axel verbeterd. Als inpoldering kwam in 1618 de Oranjepolder tot stand met de bijbehorende linedijk. In 1619 volgde de indijking van de Langendampolder met de dijklinie tussen de forten Moerschans, De Raap en Zandberg.

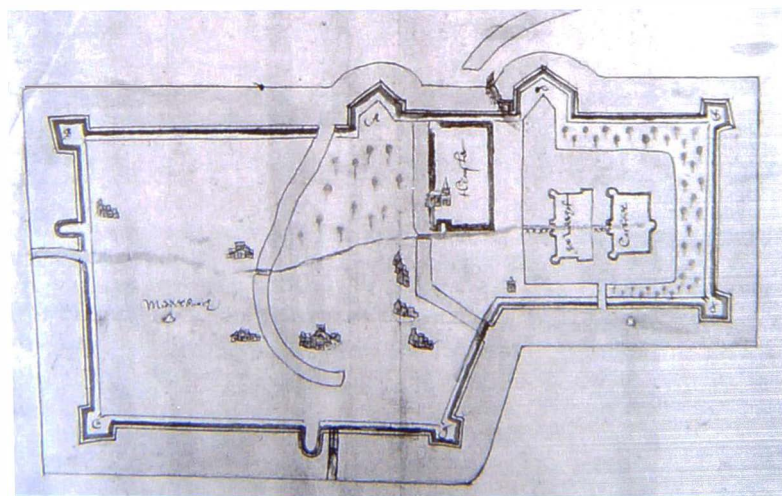
DE STADSVERSTERKING VAN MIDDELBURG (MALDEGEM)

In het krekengebied van Oost-Vlaanderen vormde Middelburg de enige stadsversterking. De stad Middelburg was een stichting van Pieter Bladelin, in 1452 rentmeester-generaal van de hertog van Bourgondië.

De stad toont een regelmatig plan, opgebouwd uit twee vierkante perceelsblok-

Luchtfoto van het stadje Middelburg. Buiten de bebouwde kom tekenen de omtreklijnen van de gesloopte gebastioneerde versterking zieh nog af. Links ligt de restant van de Molentreck (foto J. Seney, vakgroep archeologie Universiteit Gent).

Ontwerptekening van de eerste gebastioneerde stadsversterking van Middelburg, vermoedelijk eind 16de eeuw. Deze voorzag een nieuwe aangepaste stadsversterking volgens het oud-Italiaans stelsel, waarbij de bestaande halfonde middeleeuwse torens en poorten werden behouden en aangevuld met kleine bastions. Rond de keitelgracht kwam een wal met kleine bastions op de hoeken.

ken met tegen de zuidwesthoek de site van het kasteel van Pieter Bladelin. De stad was vermoedelijk van bij de aanleg omwald en voorzien van een viertal stadspoorten. Het kasteel was een stevige baksteenconstructie voorzien van twee torens op de oosthoeken en een halfronde toren op de westzijde. Ten oosten lag een eveneens ommuurde voorburcht.

De stad Middelburg raakte vrij vroeg in de Tachtigjarige Oorlog betrokken. De stad kwam bij de inname van Sluis door de Spanjaarden op 5 augustus 1587 in Spaanse handen. Uit de verslagen blijkt dat de stad toen geen degelijke verdediging had en dat het kasteel als reduit gebruikt werd. Vermoedelijk werd de stadsversterking kort hierop een eerste maal aangepast. Van deze versterking bleef de ontwerptekening bewaard.

Bij de herovering van Sluis door de Staatsen in 1604 bleef de stad Middelburg, eerder bij toeval, in Spaanse handen.

Een nieuwe en aangepaste stadsversterking kwam er vermoedelijk tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), mede als gevolg van het toegenomen strategisch belang van de stad als tegenvesting voor Aardenburg.

Na de hervatting van de vijandigheden in 1621 leidde een Spaanse aanval op Sluis tot nieuwe inundaties met onder meer de vorming van de Molenkreek ten oosten van de stad, die de stad meteen een extra bescherming bood. Het hierdoor ontstane inundatiegebied werd pas na de Vrede van Munster opnieuw ingepolderd.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog werd de stad op 6 mei 1702 door de Staatse troepen onder leiding van Coehoorn veroverd, maar nog op 14 juni van hetzelfde jaar door de Fransen heroverd.

In 1706 kwam de versterking in Staatse handen. Met het Verdrag van Utrecht in 1713 kwam de stad opnieuw aan Spanje toe.

De versterkingen van Middelburg bleken in het midden van de 18de eeuw nog in goede staat.

De eerste gebastioneerde versterking van Middelburg, vermoedelijk kort na 1587 opgetrokken, was vrij bescheiden van opzet. Het geheel was nog aangelegd volgens het oud-Italiaans vestingstelsel met kleine hoekbastions en de integratie van de oude (bakstenen?) stadspoorten.

Bij de aanpassingswerken tijdens het Twaalfjarig Bestand vatte men het rechthoekige stadsareaal in een nieuwe gebastioneerde versterking gehuld met vier ruime bastions op de hoeken. De westelijke hoekpunten – richting Nederland – waren uitgerust met de klassieke driehoekige bastions. De noordoostelijke hoek was uitgerust

DE AFLOOP VAN DE OORLOG OF DE 'TWEEDE OORLOG' (1621-1648)

SPANJE OPNIEUW AAN ZET

Op kerstdag 1619 was men aan Spaanse zijde de mening toegedaan dat de verlenging van het bestand de Spaanse handel op de Nieuwe Wereld en het katholieke

geloof onherstelbare schade zou toebrengen. Het Spaanse leger werd op sterkte gebracht en het opende in 1621 opnieuw de strijd. Deze verliep in het begin in het voordeel van de Spanjaarden met in hetzelfde jaar onder meer de inname van de stad Breda. In de Zwinregio ondernam men een poging om de stad Sluis te heroveren. Dit opzet mislukte.

De Republiek kwam pas vanaf 1625 - na de dood van prins Maurits - tot een offensievere politiek. Dit nieuwe elan had te maken met het aantreden van Frederik Hendrik, halfbroer van Maurits. De optie was om de grenzen van de Republiek te consolideren door de verovering van de gebieden aan de oost- en de zuidgrens. Het Staatse leger veroverde achtereenvolgens de steden Oldenzaal (1626), Grol (1627), Den Bosch (1629), Venlo, Roermond en Maastricht (1632). Dit offensief liep des te vlotter omdat Spanje nu een strijd op twee fronten diende te voeren. Vanuit Frankrijk was immers een nieuw front geopend. Bovendien dreigde Spanje door een hollende inflatie in een staatsbankroet te verzinken.

In een volgende stap kwam het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen weer in het vizier.

Aan het Scheldefront grepen de eerste aftastende gevechten plaats in 1626 met onder meer een mislukte aanval op de forten van Kieldrecht en Spinola. Als tegenzet richtten de Spanjaarden op het meest oostelijke punt van het frontgebied, namelijk de Naamse polder, het vijfzijdige fort Sint-Anna op.

Vanaf 1632 namen de acties aan het Scheldefront toe. Willem van Nassau slaagde erin met een korte raid de forten op de rechteroever van de Schelde te veroveren. Ook het pas opgerichte Spaanse fort Sint-Anna werd ingenomen. Bovendien veroverden de Staatse het daaropvolgende jaar - en ditmaal voorgoed - de vesting Philippine.

In het defensief gedrongen, poogden de Spanjaarden tevergeefs onderhandelingen aan te knopen. Wanneer deze in december 1633 mislukten, ging men noodgedwongen over tot de verdere consolidatie van de grensverdediging. De noordzijde van het Waasland kreeg zo in de loop van 1634 een nieuwe dijklinie, opgeworpen tussen de vestingen Hulst en Sas van Gent. Hierbij werden naast Spaanse forten ook enkele voormalige Staatse forten, aangelegd in de periode 1591-1596, in de linie opgenomen, naast de nieuwe forten Sint-Bernard, Sint-Jacob en Sint-Jozef. Deze linie vormde meteen de meest noordelijke Spaanse verdedigingslinie in het gebied. Van oost naar west lagen de forten Nassau, Sint-Anna, Ferdinandus, Sint-Andries, Moncado, Sint-Nicolaas, Sint-Livinus, Sint-Jacob, Sint-Joseph, Sint-Gheleijn, Sint-Catheleijne, Sint-Jan, Sint-Elouï, Sint-Franciscus, Bommelee, Sint-Steven, Sint-Bernard, Sint-Pieter en Sint-Anthonis.

HET STAATSE EINDOFFENSIEF

Voor de verovering van de zogenaamde Kop van Vlaanderen, en de daaraan verbonden controle over de Schelde, had de Republiek de hulp van het koninkrijk Frankrijk nodig. Reeds in 1620 was toenadering gezocht tot het Koninkrijk, waarna door verdragen in 1624, 1630 en 1634 een belangrijke financiële hulp werd ontvangen. Gemakkelijk verliep de strijd niet. Op 4 november 1634 was in de Zuidelijke Nederlanden kardinaal-infant Ferdinand van Oostenrijk, broer van koning Filips IV, als landvoogd aangetreden. Hij was een ervaren strateeg en bleek een onverwacht stevige tegenstander.

Op 8 februari 1635 sloten de Franse koning Lodewijk XIII en de Republiek een verbond. Beide partijen engageerden zich ertoe elk een leger van 30.000 man op de been te brengen en spraken een aantal scenario's af voor de steun aan en de verdeling van de Zuidelijke Nederlanden. Kwamen die binnen de drie maanden in opstand, dan zouden ze een soevereine en katholieke staat vormen onder hun beider bescherming. Wel zou het Koninkrijk alle kustplaatsen tussen Grevelingen en Blankenberge in handen krijgen, terwijl de Republiek de stad Hulst, het Waasland, Breda, Gelderland en Stevensweert zou krijgen. Blevende Zuidelijke Nederlanden zweren bij Spanje dan werd het gebied na inname tussen de beide partijen verdeeld.

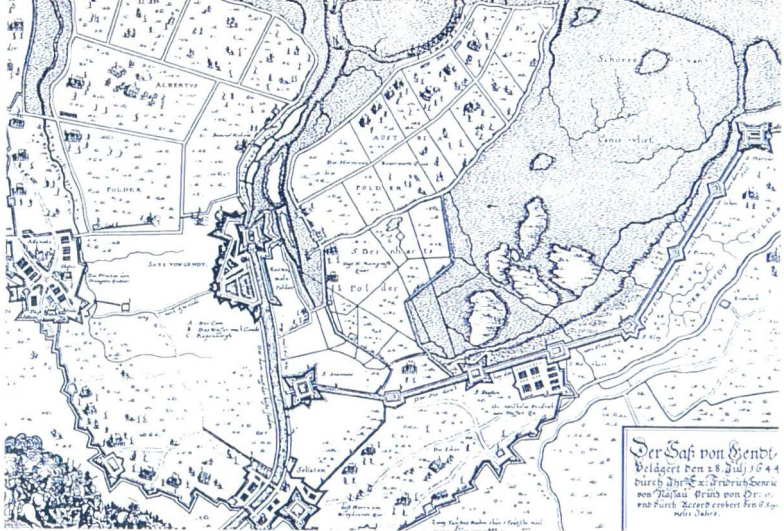
Het gezamenlijke Nederlands-Franse offensief startte in mei 1635 maar de gemeen-

Frederik-Hendrik, graaf van Nassau, volgde in 1625 zijn broer op als prins van Oranje en als kapitein en admiraal-generaal van de Unie. Hij runde het Staatse offensief succesvol af.

Veldheerportret van Leopold Willem, Landvoogd van de Nederlanden (1614-1662) door Lucas Vorsterman.

De belegeringskaart van Sas van Gent in 1644, toegeschreven aan P.H. Schut. In de niet minder dan 15 km lange omsingeling rond de stad zijn ook de nederzettingen Assenede en Zelzate opgenomen.

schappelijke aanval op Brussel mislukte, waarop de Spaanse troepen, versterkt door de Duitse troepen van Octavio Piccolomini, in de tegenaanval gingen. De strijd, die in de hierop volgende jaren volgde, verliep wisselend. Antwerpen lag voortdurend in het vizier en de verdediging op de rechteroever werd door de Spanjaarden dan ook opnieuw georganiseerd.

De aanvallen zouden zich nu elk jaar herhalen. De Staatse veldtocht van 1638 voorzag een nieuwe inval in de Zuidelijke Nederlanden met als objectief de innamen van de steden Antwerpen, Hulst en Damme. De aanval op Antwerpen startte op 13 juni en in een eerste fase werd de controle over de linker Scheldeoever beoogd. De Kruisdijk en de bijbehorende forten Verrebroek en Kallo vielen al op 14 juni in Staatse handen. Van de korte aarzeling die hierop volgde, maakte de kardinaal-infant gebruik om zijn troepen te concentreren en een tegenaanval uit te voeren op de forten Verrebroek en Kallo. Bij deze Slag van Kallo, die plaatsgreep op 21 juni, slaagden de Spanjaarden erin de Kruisdijk te heroveren.

De veldtocht van 1638 mislukte weliswaar, maar vormde slechts het begin van een nieuwe reeks offensieven. De plannen van Frederik Hendrik om Hulst in te nemen werden in een eerste fase verhinderd, maar stilaan keerden de oorlogskansen. Met twee spectaculaire belegeringen stelden de Staatse orde op zaken. Die

fase werd minutieus voorbereid, onder meer met de verdere inrichting van de vesting Philippine en de versterking van de vesting Oostburg met het Loofort in 1643. Op 28 juli 1644 zette de prins het beleg van Sas van Gent in met de aanleg van een reusachtige circumvallatie*. De stad viel op 5 november 1644.

Met de verovering van Hulst op 4 november 1645 kwam ook de volledige linie van communicatie tussen de stad en Sas van Gent in Staatse handen, alsook de forten Spinola en Kieldrecht. Het geheel werd meteen omgebouwd tot de meest zuidelijke Staatse linie.

Met de verovering van de stad Hulst was het doel van de Staatse, namelijk de consolidatie van de zuidgrens en de controle over de Schelde, gerealiseerd. De tijd van onderhandelen was aangebroken.

Voor de Spaanse verdediger creëerde de verovering van de beide steden echter een nieuwe situatie. De oude linies van de Sassevaart en de linie Sas van Gent richting Hulst kwamen geheel of gedeeltelijk in handen van de Republiek, waardoor de Spanjaarden gedwongen werden tot het opwerpen van nieuwe, meer teruggetrokken linies en sperforten*. In dit kader is de realisatie van de linie van de Nieuwe Vaart te plaatsen, opgeworpen ter beveiliging van het Waasland en ter vervanging van de Sassevaart-linie. De aanleg ging kort na de inname van het Sas van Gent van start. Ook de regio ten westen van Sas van Gent werd kort hierop - vermoedelijk nog in 1647 - beveiligd met het fort Leopold.

De verdedigingslinie van de Nieuwe Vaart op de Atlas vander Maelen, 1848. De linie is nog duidelijk te onderscheiden.

DE LINIE VAN DE NIEUWE VAART MET DE FORTEN FRANCIPANI, KEIZERSHOEK EN TERWEST

De Spanjaarden gingen al in augustus-september 1644 over tot de aanleg van de linie van de Nieuwe Vaart. Deze linie startte in het noorden aan fort Moerspui (Hulst) en liep pal zuid, waar ze ten westen van Moerbeke in de Moervaart uitmondde. Ver-

De restant van de Nieuwe Vaart.

volgens liep de linie via enkele individuele versterkingen zoals het kasteel Wulfsdonk en de forten Miserie en Mendonk naar de Sas-sevaart.

Op de Nieuwe Vaart waren een drietal forten ingeplant. Het waren van noord naar zuid het fort Francipani, de redoute Keizershoek-Papenmutse en het Fort Terwest.

Na de verovering van Hulst, begin november 1645, bleven de linie en de forten in Spaanse handen. De Vrede van Munster bevestigde deze toestand.

Het fort Francipani zou genoemd zijn naar de eerste nuntius voor Vlaanderen Ottavio Mirto Frangipani (1596-1606) maar zeker is dit niet. Fort Francipani is een vierkant bouwwerk met een zijde van om en bij 100 m. Het geheel is uitgerust met bastions op de hoeken en omringd door een gracht met een onafhankelijke water-

Het fort Francipani in Moerbeke vanuit het zuidwesten (foto J. Semey, vakgroep archeologie Universiteit Gent)

huishouding, voorafgegaan door een glacis met bedekte weg van ruim 350 m zijde. Aan de westzijde – de zijde van de vijand – is in dit glacis een redan* aangebracht.

Het fort is haaks op de Nieuwe Vaart aangelegd, die hi r via de westelijke gracht – de huidige Blauwen Koussensbeke – aan de voet van het westelijke glacis werd omgeleid. Het geheel was langs de noordelijke zijde toegankelijk via de weg achter de linie van de Nieuwe Vaart.

Fort Francipani behoort tot de best bewaarde 17de-eeuwse forten in de provincie. Aan de westelijke zijde zijn de verdedigingswal en de hoofdgracht, alsook het volledige glacis, vrijwel intact bewaard. Van het oostelijke gedeelte tekenen deze elementen zich nog duidelijk af in de perceelsvorm en in de lichte reliëfsporen. Onlangs is het middenplein bebouwd. Wegens zijn historische en wetenschappelijke waarde werd het Fort Francipani op 7 juni 1996 beschermd als monument.

Het fort Keizershoek, dat vanwege zijn bijzondere vorm de bijnaam Papenmuts kreeg, bestond uit een vierkante redoute van ca. 100 m zijde, dwars op de linie aangelegd en gevat in een opsplitsing van de vaart. Zo ontstond een dubbel omgrachte redoute van ruim 150 m zijde. Het geheel was, zoals het fort Francipani, op het tracé van de vaart aangelegd.

Omtrent de precieze ligging van het fort Terwest is er enige verwarring. De eigenlijke fortsite ligt nu dwars over de weg Brugge-Antwerpen. Het geheel sloot met twee hoekpunten op de linie aan.

Te oordelen naar het plan van Nicolas Visscher van ca. 1650, was het fort voorzien van een voorliggend hoornwerk*. Hiervan is op het terrein noch op de oude kadasterkaarten nog iets te terug te vinden.

Het fort Terwest toonde de klassieke vorm van een vierkant fort met bastions op de vier hoeken. Het fort was iets kleiner dan het fort Francipani. De zijden van het glacis maten ca. 250 m. Het eigenlijke fort had een vermoedelijke zijde van 110 m. Zo-

Van het fort Keizershoek zijn op de Atlas van de Buurtwegen (1844) nog gedeelten van de dubbele gracht van het fort te zien. Nu zijn op het terrein nog nauwelijks sporen bewaard. Enkel het centrale eiland tekent zich nog als een lichte verhoging af.

als bij het fort Francipani vormde de waterloop van de Nieuwe Vaart de westelijke glacisgracht.

In het terrein zijn de omtreklijnen van het glacis aan de perceelsgrenzen en de (land)wegtracés nog te onderkennen. Hierbinnen is centraal nog een lichte ophoping bewaard. Het fortareaal is nu grotendeels bebouwd. Zo is het areaal ten zuiden van de weg door een woonwijk ingenomen. De Fortstraat omlijnt de zuidwestelijke hoek van het glacis.

De Nieuwe Vaart is ter hoogte van dit fort onlangs door ruilverkaveling uit het landschap gewist.

HET FORT LEOPOLD

Het fort Leopold is genoemd naar aartshertog Leopold Wilhelm, landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden van 1647 tot 1656. Het fort werd opgeworpen kort na de inname van Sas van Gent door de Staatsen in 1644 en nog voor het afsluiten van de Vrede van Munster van 1648. Het vormde een heus tegenfort voor de Staatse vesting Sas van Gent.

In het begin van de 20ste eeuw werd op de plaats van de voormalige versterking een grote hoeveelheid kanonskogels boven gehaald. Op een woning, een voormalige herberg in de Staakstraat, is het opschrift *'t oud fort* te lezen.

Het Fort Leopoldus was een eenvoudig vierkant fort, omringd door een gracht en een getenaillarde* bedekte weg voorzien van traversen* en voorafgegaan door een eveneens getenaillerd* glacis, waarvan de hoekpunten ruim 200 m uit elkaar lagen. Dit geheel was nog eens door een brede gracht omringd. Het eigenlijke forteiland was licht trapeziumvormig. De toegang lag vermoedelijk in de noordzijde.

De afmetingen van het fort benaderden die van de forten Francipani en Terwest in Moerbeke, die eveneens in deze periode werden opgetrokken. Typologisch verschilde het echter van die laatstgenoemde twee door de eenvoudige vierzijdige vorm van het eiland en het ontbreken van bastions.

De site van het fort Leopold wordt nu in tweeën gedeeld door de Staakstraat, de benaming voor de oude Graafjansdijk. Het gedeelte ten zuiden van de weg omvat het zuidelijke glacis, dat nog duidelijk in het terrein te herkennen is. Het gedeelte ten noorden is enkel nog horizontaal in de perceelsindeling af te lezen. Van de noord-zuidwaarts lopende Groene dijk is het dijklichaam buiten de omtrek van het fort nog goed bewaard. De visuele link met het nabijgelegen Sas van Gent is door de aanleg van het industrieterrein echter verbroken.

Op de Atlas van de Bismarckwegen van de generaal Assende (1840-1844) is het fort Leopold nog duidelijk te herkennen; de voorste binnengracht is intact, de buitengracht van het glacis is enkel aan de noordzijde herwaard.

Het fort Leopold tekent zich nog duidelijk in de percellering af (foto J. Semey, vakgroep archeologie Universiteit Gent).

DE CONSOLIDATIE

DE VREDE VAN MUNSTER VAN 1648

Op 30 januari 1648 ondertekenden de partijen te Munster de lang bevochten Vrede. Hiermee was de eerste stap gezet in de Westfaalse Vrede, waarbij de onafhankelijkheid van de Republiek door Spanje werd erkend. De talrijke bepalingen van het verdrag vermeldden onder artikel 68 de afbraak van een aantal grensforten bezijden de Schelde. Op Spaanse bodem waren dit de nog operationele forten Sint-Job, Sint-Donaas, Sint-Anna, Sint-Isabella, Sint-Paulus, Sint-Bernaert en De Perel. Aan Nederlandse zijde waren dit de vesting Retranchement met het Oranje- en Nassaufort, het Groot Pasfort en het Klein Pasfort. De afbraakwerken dienden later geregeld, reden waarom de uitvoering op zich liet wachten of zelf nooit heeft plaatsgevonden.

De Vrede van Munster bepaalde eveneens dat de Schelde, alsook het kanaal van de Sassevaart en het Zwin, enkel voor binnenvaart en voor het handels- en passagiersvervoer tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden gebruikt mochten worden. Volgens de artikelen 14 en 15 werd de Staatsen het recht toegekend de rivier gesloten te houden voor alle zeevaart. De forten Spinola, Lillo en Liefkenshoek bleven in Staatse handen. Ze vormden protestantse enclaves te midden van een overwegend katholiek gebied.

Door de onduidelijkheid van artikel 3 van de Vrede waarin de grens slechts summier beschreven werd, kwam men pas op 20 september 1664 tot een definitieve grensvastlegging tussen het deel van Zeeuws-Vlaanderen dat onder de Republiek viel (Staats-Vlaanderen) en het Spaanse deel (Spaanse Nederlanden). Deze grens volgde voor een belangrijk deel de oude linedijken, zoals de Linie tussen Hulst en Sas van Gent.

Voor de noordelijke grensregio brak nu een relatief rustige periode aan. De strijd verplaatste zich naar het Zuiden, waar het Koninkrijk Frankrijk een niet-afflatende aanval op de Spaanse Nederlanden inzette.

In het grensgebied startte geleidelijk de herinpoldering, die pas na de grensvaststelling van 1664 zijn definitief beloop kreeg. Een belangrijke getuige hiervan is de Koningsdijk, die vanaf 1674 werd aangelegd tegen mogelijke strategische inundaties vanuit de Republiek.

EEN VALSE VREDE

De politieke toestand in West-Europa bleef wispelturig met de vorming van steeds wisselende coalities, waarbij de Republiek voortaan één van de partijen vormde.

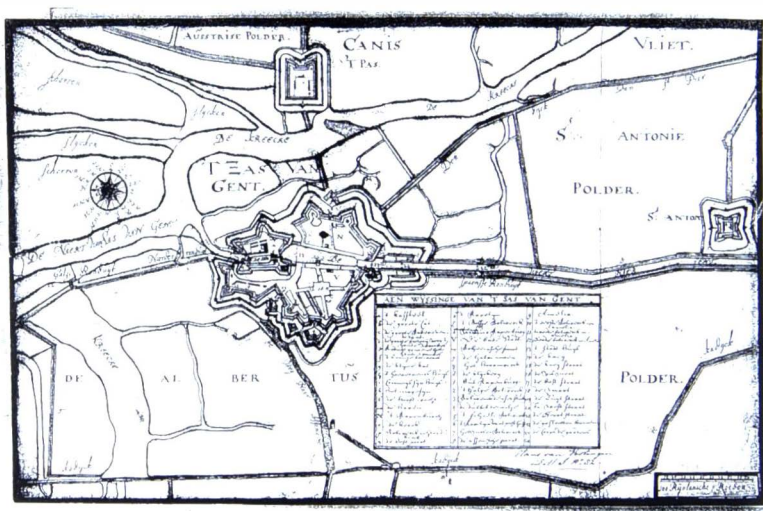
In 1672 verklaarden Engeland, Frankrijk en de bisschoppen van Munster en Keulen de Republiek de oorlog. Engelse en Franse oorlogsschepen vielen vanuit de Noordzee aan, maar de Nederlandse vloot wist hen te verslaan. De legers van de bisschoppen veroverden grote delen van het oosten en het noorden van het land. Het grootste gevaar schulde echter in een omvangrijk Frans leger dat onder leiding van koning Lodewijk XIV vanuit het zuiden en oosten optrok naar het hart van de Republiek, de provincie Holland. Een strook grond van de Zuiderzee tot de Maas werd onder water gezet en daarmee was de (Oude) Hollandse Waterlinie een feit. De Franse opmars werd gestuit.

In deze gespannen toestand waren ook inundaties aangelegd om de vijand aan de zuidelijke grens van de Republiek tot staan te brengen: onder meer bij Sluis, Aardenburg, IJzendijke, Sas van Gent, Hulst en bij het fort Liefkenshoek. Het gevolg was dat de Staatse forten Nassau bij Retranchement en Sint-Marcus door stroomaantasting verdwenen. De inundaties van 1672 bleven nog een tijd bestaan en werden versterkt door de stormvloed van 1682. Deze vloed richtte bovendien veel schade aan bij andere verdedigingswerken, zoals Moerschans en Zandberg bij Hulst.

De toestand bleef onrustig. Tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697), toen een omsingelingsbeweging van het Franse leger bij de nieuwe inval in de Republiek in 1690 ook een doorstoot richting Zuidelijke Nederlanden mogelijk maakte, werd werk gemaakt van een nieuwe noordelijke verdedigingslinie. Het kaartmateriaal laat een linie zien die onder meer de stad Brugge en het vanaf 1618 gegraven kanaal Brugge-Gent omvatte. Ook de dijken van de Verrebroekse Polder, de Dwarsdijk, de Groenendijk en de al uitgeruste Kruisdijk met het Fort Verrebroek zijn in deze linie opgenomen. Het geheel was uitgerust met kleine redoutes.

HET FORT SINT-ANTHONIS TE ZELZATE/HULST

Het Sint-Anthonisfort kende in vestingbouwkundig opzicht een bewogen evolutie. Het laat immers de evolutie zien van het klassieke vierzijdige gebastioneerde fort naar de kanontoren, een evolutie die eind 17de eeuw door zowel de vestingbouwkundigen Vauban als Coehoorn werd voorgestaan.

Het fort Sint-Anthonis op een plan van de vesting Sas van Gent, ca. 1650.

De zogenaamde Sasselinie, vanaf 1604 aangelegd ter verdediging van het Waasland, begon bij dit fort, dat gesitueerd was op de rechteroever van de Sassevaart anderhalve kilometer ten zuiden van Sas van Gent. De bouwdatum van het eerste fort is voorlopig niet duidelijk; vermoedelijk is het geheel omstreeks 1586 te dateren.

Bij de voorbereiding van de belegering van Sas van Gent in 1644 viel fort Sint-Anthonis in Staatse handen en werd het in de circumvallatie* rond de stad opgenomen. Na het beleg bleef het fort in Staatse handen, en met de grensaanpassing van 1664 kwam het op Staatse bodem te liggen. Het fort werd vermoedelijk toen opgeheven.

In oorsprong was het een groot fort op een vierkant grondplan, uitgerust met vier bastions op de hoeken en omringd door een gracht met bedekte weg en glacis. De westelijke courtine lag evenwijdig aan de Sassegeul.

Reconstruictietekening Fort Anthonis, tweede fase.

Bij de herbouw van de vesting Sas van Gent tussen 1680 en 1691 werd het geheel naar een ontwerp van ingenieur Van Becker volledig herwerkt als zuidelijke voorversterking van de vesting. Het nieuwe complex bestond nu uit een kanontoren, beschermd door niet minder dan twee bedekte wegen met glacis. De toren was een stevige vierzijdige baksteenconstructie met drie bouwlagen, die in een smalle natte gracht stond.

Het fort Sint-Anthonis is een merkwaardig 'grensgeval' want het zit te paard op de Belgisch-Nederlandse grens. De grens werd hier pas met het Traktaat van Maastricht van 8 augustus 1843 vastgelegd. Het grootste gedeelte van de fortsite op Belgische bodem, is nu ingenomen door industrie. Een ander deel verdween bij de verbreding van het kanaal Gent-Terneuzen. Hierdoor is enkel de noordoostelijke hoek van de site met de tweede bedekte weg en het glacis nog te herkennen in het landschap.

DE SPAANSE SUCCESSIEOORLOG (1702-1713)

DE VOORBEREIDING

Op 1 maart 1700 stierf koning Karel II van Spanje. Als laatste telg zonder troonopvolger van het huis van Habsburg, werd er voor zijn dood al volop gespeculeerd over de vraag aan wie het Habsburgse Rijk zou toekomen. De Europese grootmachten sloten verschillende verdelingsverdragen met de bedoeling het machtsevenwicht in Europa te bewaren. Tegen elke verwachting bleek dat Karel II bij testament het hele Spaanse rijk had toegewezen aan Philip, hertog van Anjou en kleinzoon van Lodewijk XIV. De Zonnekoning erkende uiteraard het testament met als gevolg dat de Zuidelijke Nederlanden onder de controle van het koninkrijk Frankrijk kwamen. De grens tussen de Spaanse Nederlanden en de Republiek kreeg hiermee opnieuw een strategische betekenis en zette de beide partijen ertoe aan de intussen verwaarloosde posities te verstevigen.

Rond 1700 werd de liniedijk ten oosten van Hulst als zuidgrens van de Republiek in opdracht van baron Menno van Coehoorn met redans* uitgerust.

In februari 1701 werden er Franse troepen gelegerd langs de grens met de Republiek der Zeven Provinciën. Maarschalk de Boufflers verkende de oude linies, die in slechte staat bleken. De herstelling volgde vlug, zeker nadat de markies van Bedmar op 22 maart benoemd werd tot opperbevelhebber in Franse dienst van de Spaanse Nederlanden.

Uit vrees voor tegenaanvallen vanuit de Republiek startte in juni 1701 de aanleg van een nieuwe grensverdediging, de zogenaamde Bedmarlinie. Deze zou vanaf de havenstad Nieuwpoort aan de Noordzee tot aan de Maas bij Hoei lopen.

In de voorbereiding werden twee legers gevormd: enerzijds dat van de Grote Alliantie - een alliantie van Engeland, de Republiek van de Zeven Provinciën en het Roomse Rijk - anderzijds het zogenaamde Twee-Kronenleger, een alliantie van de Franse en Spaanse legers.

DE STRIJD

Vanaf het voorjaar van 1702 grepen de eerste aftastende gevechten plaats. Op 11 en 12 mei nam Coehoorn het fort Sint-Donaas bij Brugge in. Een aanval op het nabijgelegen Isabellafort werd op 8 juni afgeslagen. Nog in mei 1702 vielen de Fransen onverwacht het fort Zandberg bij Hulst aan. De Staatsen sloegen de aanval echter af.

Op 16 juli verklaarde de markies van Bedmar officieel de oorlog aan de Republiek der Zeven Provinciën. Onder leiding van Vauban zetten de Franse troepen op 26 augustus de aanval in aan de zijde van de forten Grote en Kleine Kijkuit, in een poging om de stad Hulst in te nemen. Ze veroverden de beide forten op 30 augustus. De aanval op het fort Zandberg, dat onder de leiding van Menno van Coehoorn werd verdedigd, mislukte. De Fransen werden op 4 september gedwongen de Kijkuiten te verlaten en trokken zich daarop terug achter de Bedmarlinie.

In de aanloop naar de veldtocht van 1703 stonden de Fransen nu een defensieve strategie voor.

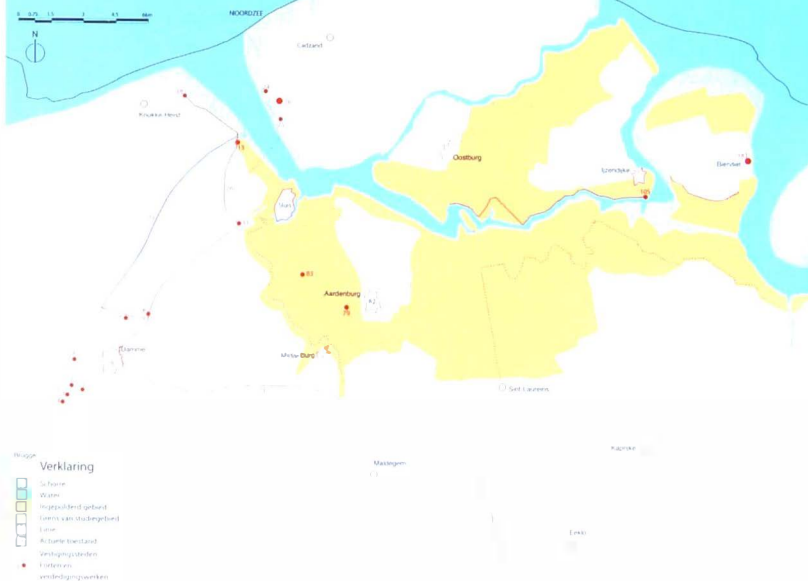
Buiten de Nederlanden zette de Grote Alliantie de strijd opnieuw in met de belegering en inname van Bonn op 14 mei. Na dit succes ontvouwde de hertog van Marlborough zijn *grand design* in een poging om de stad Antwerpen in te nemen. Hiervoor werd het leger van de Grote Alliantie opgedeeld in drie groepen. Bedoeling was het Twee-Kronenleger te splitsen door een actie op twee fronten. Hierbij zouden het Scheldeleger en Coehoorn de linie bij Antwerpen doorbreken, terwijl het Maasleger de troepen van Villeroy bij Luik zou ophouden. De poging om Bedmar naar de linker Scheldeoever te lokken mislukte echter. Het Twee-Kronenleger hergroepeerde, en bij Ekeren kwam het tot een veldslag met het Scheldeleger die eindigde met een Franse overwinning. De inname van Antwerpen was mislukt.

Ook in de Zwinregio volgden nieuwe aanvallen. In juli 1703 veroverden de Staatse troepen onder leiding van generaal Spar het Sint-Isabellafort en het Sint-Donaasfort. De verdediging van Brugge werd hierop herbekeken, wat uiteindelijk leidde tot de constructie van het Fort van Beieren in 1705.

In de Schelderegio werd de Doelpolder door de Staatsen bezet, met controle over de forten van Crèvecoeur en Liefkenshoek. Hier werden de posities zelfs versterkt door de aanleg van een nieuwe linie in de Doelpolder.

De toestand zou echter vlug omslaan. Als gevolg van de Franse nederlaag bij Ramillies van 23 mei 1706 trok het Twee-Kronenleger zich terug en kwamen de

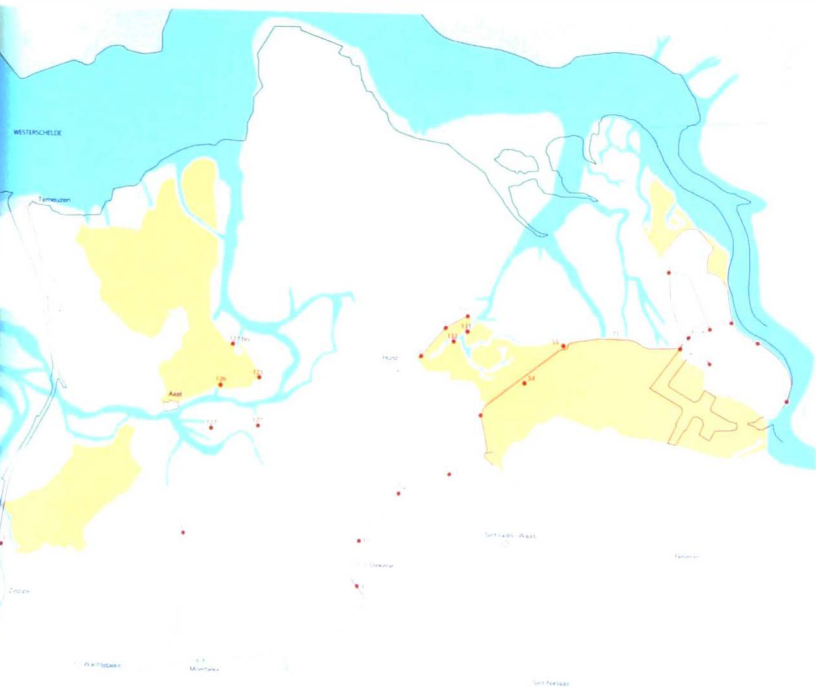
Historische kaart 4
Het Frontierlandschap tussen de Vrede van Munster
en de Spaanse Successieoorlog

Zuidelijke Nederlanden onder een geallieerde bezetting. Maar daarmee was de rust nog niet teruggekeerd, want de kans op Franse tegenraids bleef bestaan. In juli 1708 stootte het Franse leger door tot over de linie van de Passageule. Het beleg van IJzendijke en Biervliet mislukte echter.

DE BEDMARLINIE

De Bedmarlinie was één van de omvangrijkste verdedigingswerken in het noorden van de provincie. Het geheel is genoemd naar de initiatiefnemer Don Ysidoro dela Cueba en Benavides, markies van Bedmar en Assentar (1652-1723), die van 23 maart 1701 tot 1704 tussentijds gouverneur der Zuidelijke Nederlanden was ter vervanging van landvoogd Maximiliaan Ernest van Beieren.

*Het frontierlandschap tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713).
De inpoldering is intussen onverdroten verdergezet.*

De nieuwe politieke constellatie dwong de Fransen in korte tijd een nieuwe, noordelijkere verdedigingslinie aan te leggen. De aanleg van een nieuwe grensverdediging begon op 17 juni 1701. In West-Vlaanderen startte de linie ter hoogte van het Paulusfort in Knokke, en liep ze langs de bestaande verdedigingslijnes van de Paulusvaart tot aan de vestingstad Damme. Vanuit Damme vervolgde de linie langs het Lievekanaal tot in Gent. Vanaf Gent liep de linie langs de Sassevaart tot fort Rodenhuis en vervolgens langs de Moervaart, de Zuidlede, Exaarde en de vaart van Stekene tot fort Sint-Jan bij de Trompe. Vanaf dit fort liep de lijn verder

Fragment uit de kaart van Vlaanderen door N. Vischer, begin 18de eeuw, met aanduiding van de Bedmarlinie.

door het gebied van de Stropers om via de Clingedijk, de Koningsdijk, de Pillendijk, de Verkortingsdijk en de Scheldedijk te eindigen bij het fort de Perel II aan de linker Scheldeoever.

In de eerste fase van de linie werden een aantal bestaande verdedigingswerken opgenomen en herwerkt zoals de forten van Rodenhuisen, Miseric, Moerbeke, Sint-Jan, De Clinge en Spinola.

De totale kostprijs van de linie bedroeg niet minder dan 120.000 gulden of 20.000 ponden. Hiervan is een belangrijk deel door de plaatselijke parochies en kasselrijen betaald.

In een bredere context geplaatst, was de Bedmarlinie de opvolger van de eerste verdedigingsgordel van de Pré-Carré naar een ontwerp van Vauban, die vanaf 1694 de door de Fransen veroverde gebieden in het zuiden van ons land hermetisch afslot. Het gebrek aan een diepteverdediging - hiervoor ontbraken het geld en vooral de tijd - trachtte men te compenseren met een betere uitrusting.

Al naar gelang het strategische belang van de plaats werden verschillende types van forten en redoutes aangelegd. In de westelijke sector vanaf de Noordzee tot het Kanaal van Terneuzen maakten de ingenieurs gebruik van de bestaande verdedigingswerken en linies. De oostelijke sector vanaf het Kanaal van Terneuzen tot aan de linkeroever van de Schelde kreeg bijzondere aandacht, gezien de mogelijke uitvallen vanuit de Staatse grenssteden Axel, Sas van Gent en Hulst. Hierbij werd gebruik gemaakt van de bestaande dijken en waterlopen, waarop de nog bewaarde kleinere Spaanse forten als steunpunten werden herwerkt.

Het geheel was opgebouwd rond de drie grote vierkante forten van Sint-Jan, Bedmar en de Perel II, waarvan de laatste het oostelijke hoekpunt van de linie vormde. Ze werden gesecondeerd door driehoekige forten zoals de forten van Wrangel (Sint-Gillis-Waas), Verboom (Kieldrecht) en Anthoniushoek (bij de Doelpolder). De verbindende linies werden voorzien van redans* en op regelmatige afstanden waren vierzijdige schansen van ca. 75/80 m zijde ingewerkt, zoals de schans in de Rode Moerpolder. Bruggenhoofden kregen een extra versterking met een tenaille of een kroonwerk.

Na het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog in 1702 volgden nog enkele aanpassingen.

Ondanks de systematische afbraak na afloop van de Spaanse Successieoorlog, bleef de linie plaatselijk goed bewaard. De hoofdpunten – het fort van Beieren (1705), de vesting Damme en de forten Sint-Jan, Bedmar en Verboom – blijven in het landschap aanwijsbaar. Enkel het fort de Perel II is recent verdwenen. De nieuw aangelegde tracés van de linie, die geen deel uitmaakten van een bestaande dijk, werden grotendeels genivelleerd. In het natuurgebied de Stropers te Stekene ligt nog een vrij gaaf stuk linie. De bodem was en is hier vrij moerassig en bijgevolg als cultuurgrond minder geschikt. Tussen het fort Sint-Jan en de Clingedijk liggen nog verschillende redans*. Bij de redans die aan de zijde van de Clingedijk liggen, is het profiel van grachten en wallen nog vrij goed waar te nemen, dit in tegenstelling tot de redans aan de westelijke zijde van het fort Sint-Jan, waar ze enkel nog in de perceelslijnen te volgen zijn.

Ook de in 1664 aangelegde Koningsdijk werd in het tracé van de linie opgenomen. Deze dijk bleef na de Spaanse Successieoorlog bewaard wegens de blijvende inundatiedreiging en dit was ook het geval voor de Pillendijk of de dijk van de Oude Arentbergpolder tot Sint-Anthoniushoek. Vanaf Sint-Anthoniushoek tot aan de Schelde zijn de dijken en verdedigingswerken bij recente havenwerken volledig weggegraven.

De sporen van de linie zijn door ruilverkaveling 'weggeveegd'. In het akkerland is nog de redoute van de Rode Moerpolder te herkennen.

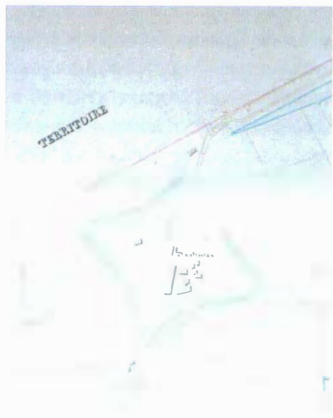
HET FORT BEDMAR IN SINT-GILLIS-WAAS (DE KLINGE)

Fort Bedmar dateert van 1701. Vermoedelijk ligt het fort op de grondvesten van het kleinere vijfzijdige Spaanse fort de Clinge. De kadasterkaarten laten aan de oostelijke zijde van het zuidelijke glacis nog een driehoekige perceelsstructuur zien, die mogelijk tot één van de bastionpunten van het oude fort teruggaat.

Fort Bedmar lag op het strategisch belangrijke kruispunt van de 17de- eeuwse Clingedijk en de Koningsdijk.

Het Bedmarfort is een vierkant gebastioneerd fort, opgetrokken volgens het eerste systeem van Vauban, uitgerust met een gracht, beveiligd door een bedekte weg met glacis en voorzien van opvallend ruime redans*. Het gabarit van het fort sluit aan bij dat van andere Franse forten uit het begin van de 18de eeuw: zijde ca. 160 m; afstand tussen de bastionpunten 230 m; zijde glacis 400 m. De totale oppervlakte van dit fort besloeg 16 ha of een vierkant van 400 m zijde.

Dwars door het fort loopt nu de Fort Bedmarstraat. Die straat werd al in de tweede helft van de 18de eeuw aangelegd als toegang tot de Koningsdijk. De eigenlijke fortsite is quasi-integraal opgegaan in villa's en tuinen. Aan de noordwestelijke zijde van de weg zijn de gracht en de wal goed bewaard. Het grootste gedeelte van de overige vestingwerken is genivelleerd, maar nog altijd in de perceellijnen afleesbaar.

Op de Atlas van de Buurtwegen (1844) bleek dat het fort midden 19de eeuw nog goed bewaard is. De puntvormige structuur in de rechter- onderhoek gaat mogelijk nog tot het eerste vijfhoekige Spaanse fort uit 1585 terug.

HET FORT SINT-JAN IN KEMZEKE

Tussen 1701 en 1702 werden de resten van het fort Sint-Jan door de Franse ingenieurs volledig herwerkt en in de Beimarlinie opgenomen. Na de Spaanse Successieoorlog verloor ook dit fort zijn militaire betekenis. Tijdens de Oostenrijkse periode werd de weg van Kemzeke naar Hulst dwars door het fort aangelegd.

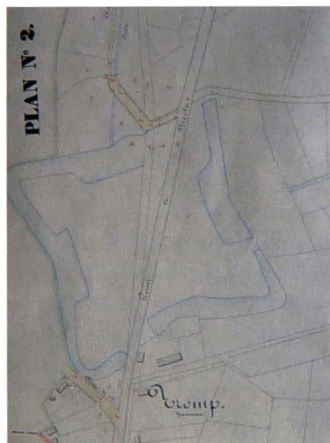
Het fort Sint-Jan vertoont het klassieke grondplan van een vierzijdig gebastioneerd fort, omsloten door een gracht en een bedekte weg met glacis. Het geheel had een zijde

van ca. 160 m en een afstand tussen de bastionpunten van 230 m.

Het fort is relatief goed bewaard. Van de westelijke helft van het geheel zijn de verdedigingswal en de gracht nagenoeg intact bewaard. Dit is minder het geval in het oostelijke areaal, waar de wal zich slechts als een lichte verhevenheid aftekent.

Het fort blijft ook nu nog een monumentaal geheel ondanks de sterke versterking van de oostelijke zijde en ondanks het feit dat de gewestweg er dwars overheen loopt.

De site lijkt onder een merkwaardige dualiteit: de minder goed bewaarde oostelijke helft biedt door zijn bestemming en

Het fort Sint-Jan in de Atlas van de Buurtwegen.

De westelijke grachtpartij van het Fort Sint-Jan.

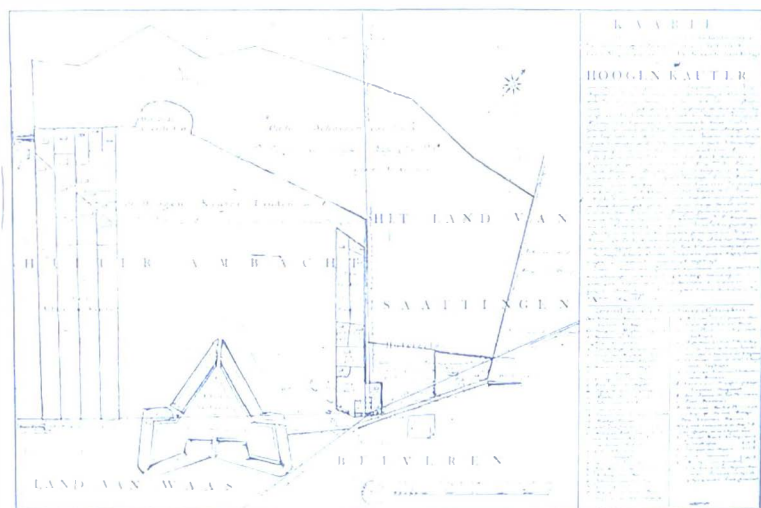
bescherming goede ontwikkelingsmogelijkheden, terwijl de beter bewaarde westelijke helft door de huidige bestemming als recreatiezone latent bedreigd wordt.

Het oostelijke gedeelte maakt deel uit van het landinrichtingsproject 'de Stropers'. Hierin wordt voorzien in de reconstructie van een gedeelte van de Bedmarlinie.

HET FORT VERBOOM IN BEVEREN (KIELDRECHT)

Nog voor het uitbreken van de vijandelijkheden werd ten noorden van de dorpskern van Kieldrecht een nieuw fort opgetrokken. Het kreeg de benaming Verboom, genoemd naar Prosper George Verboom (1665-1744), de algemene kwartiermeester-generaal van de Spaans-Franse legers in de Zuidelijke Nederlanden en één van de ingenieurs van de linie.

Het fort Verboom werd aangelegd op de plaats waar de in 1664 opgeworpen Koningsdijk tegen het hogere uiteinde van de dekzandrug van de Kouterberg aankwam.

Het fort Verboom op de kaart van 'den Hoogen Kauter' bij Kieldrecht door D.W. Hattinga, 30 juli 1775.

Op 11 december 1703 werd het fort Verboom door de Staatsen ingenomen. Na de Oostenrijkse Successieoorlog verloor de versterking haar betekenis.

Het fort Verboom had een driehoekige vorm, waarvan de punt met geknikte flanken naar de vijandzijde, hier het noorden, gericht was. Aan de zuidzijde sloten twee bastions op de flanken aan, die door een tussenliggende courtine met elkaar verbonden waren. Hiertussen lag de ingang. De afmetingen waren respectabel, want de afstand tussen de bastionpunten bedroeg ca. 250 m. Het geheel was voorzien van een glacis met een begeleidende gracht.

De resten van het fort zitten nu te paard op het Belgische en het Nederlandse grondgebied en wel zo dat de hoekpunt op Nederlandse en de bastions op Belgische bodem liggen. Het terrein is nu volledig in de bebouwing opgenomen. Enkel in de achtertuintjes zijn nog enige restanten te zien. Zo is de gracht van het westelijke bastion nog te onderkennen in de tuintjes achter de huizen. Ook het oostelijke bastion tekent zich nog af.

In de as van het fort loopt nu de huidige Grensstraat (B) – Smetstraat (NI). In de knik van de Grensstraat lag de ingang. De grenzen van het glacis worden nu afgetekend door de Hulsterloostraat en het Kerkpad op Nederlands grondgebied. De Merodestraat volgt de oostelijke rand van het glacis.

DE VREDE VAN UTRECHT (1713) EN DE GRENSAANPASSING VAN 1718

De Spaanse Successieoorlog eindigde in 1713 met de Vrede van Utrecht. De Zuidelijke Nederlanden kwamen nu onder Oostenrijks bestuur en heetten van dan af de Oostenrijkse Nederlanden. Eén van de bepalingen was dat Oostenrijk aan de Republiek de oprichting toestond van een barrière tegen een mogelijke nieuwe Franse expansie.

Dit werd geregeld met het tweede Barrièretraktaat van 15 november 1715. Deze barrière bestond niet alleen uit garnizoenen in vestingsteden of barrièresteden aan de zuidelijke grens van de Spaanse Nederlanden, maar eveneens uit verdedigingswerken op de zuidelijke grens met de Republiek. Zo maakte Menno van Coehoorn voor Staats-Vlaanderen een plan op voor een inundatiegordel vanaf het Zwin tot Saeftinge. Om deze reden werd de grens een weinig naar het zuiden verschoven.

Bij deze grensaanpassing, na veel discussie vastgelegd in het Verdrag van 22 december 1718, kwamen de Spaanse forten Sint-Paulus, Sint-Isabella, Sint-Donaas

*Kaart van de grenzen van 1664 en 1718 in het gebied tussen de Noordzee en Gent, P.Fehr, 1736(?).
De uiteindelijke Belgisch/Nederlandse grens wordt pas begin 19de eeuw definitief vastgelegd.*

in de Zwinstreek en Sint-Anthonis bij Zelzate op Nederlands grondgebied te liggen. Bovendien kregen de Verenigde Provinciën krachtens artikel 17 van het Verdrag de mogelijkheid om tactische inundaties te verrichten op Oostenrijks grondgebied en dit om de lijn Sluis - Hulst te beschermen. Deze toestand zou tot 1784 behouden blijven. In dat jaar eiste de Oostenrijkse keizer Jozef II de opening van de Schelde en heroverde enkele forten in de zwinstreek. Het opzet mislukte. Pas na de Belgische onafhankelijkheid werd de grens definitief en werd de Schelde heropend.

KWETSBAAR PATRIMONIUM

De forten en verdedigingwerken in het Oost-Vlaamse Krekengebied vormen een kwetsbaar patrimonium, dat tot nog toe niet op de nodige belangstelling mocht rekenen. In het recente verleden zijn hierdoor enkele belangrijke sites voorgoed verdwenen en gingen bij gevolg ook belangrijke kansen voor herwaardering verloren. We vermelden hier het Franse fort De Perel op de Linkeroever van de Schelde, in de jaren 60 'opgeruimd' voor de havenuitbreiding, en gedeelten van de Linie van de Nieuwe Vaart en de Bedmarlinie, die recent door de ruilverkaveling uit het landschap zijn uitgewist.

De besproken voorbeelden maken duidelijk dat de sites ongelijk bewaard gebleven zijn. Enkele liggen onder akkerland, waar ze aan steeds verder schrijdende erosie bloot staan. Andere liggen iets veiliger onder weiland of bos en nog andere zijn opgelost in een verstedelijkte omgeving. Ook de huidige bestemming van de terreinen vormt een bonte mengeling gaande van landbouwgebied tot pretpark, camping of zelfs industrieterrein.

BEHOUD EN BEHEER

Het behouden van wat rest, is een eerste vereiste.

Enkele van de sites met name de forten Francipani en Liefkenshoek en het stadje Middelburg zijn intussen beschermd als (archeologisch) monument. De forten Sint-Jan in Kemzeke en fort Bedmar in De Klinge alsmede enkele kleinere sites zoals het fort Leopold in Assenede, en de redoute Sint-Steven in Zelzate komen voor bescherming in aanmerking.

Op het terrein vormt een eerste en noodzakelijke maatregel het realiseren van een *standstill* of het behoud van de sites in hun huidige toestand. Dat kan vrij gemakkelijk worden gerealiseerd door een omzetting in weiland.

Voor het verdere beheer ligt een geïntegreerde aanpak voor de hand gericht op het versterken van de natuurwaarden en de historische waarden. Concreet kan dit door het beter zichtbaar maken van de sites in het landschap via historisch en ecologisch verantwoorde ingrepen. Al naargelang de bewaringstoestand van de site kunnen we hier drie mogelijkheden overwegen, gaande van het zacht zichtbaar maken over een zachte reconstructie tot een heuse reconstructie.

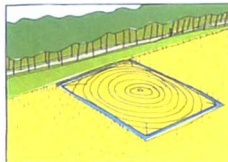
Voor het zacht zichtbaar maken, staan een aantal bouwstenen ter beschikking zoals het bewerken van het maaiveld, het versterken van de bewaarde perceellijnen of -vlakken en lichte terreinophogingen. Onder een zachte reconstructie verstaan we een iets sterkere accentuering van de fortsite en zijn omwalling door het licht ophogen van het forteiland en het licht uitdiepen van de grachtpartijen. Fortsites die hier in aanmerking komen zijn de forten Keizershoek op de Nieuwe Vaart, de oostelijke helft van het fort Sint-Jan in Kemzeke en het fort Spinola in Meerdonk.

Een beperkte reconstructie lijkt enkel in het kader van een toeristisch-recreatieve en educatieve bestemming te verantwoorden. In het natuurinrichtingsproject van de Stropers (Kemzeke) is een reconstructie van een sectie van de Bedmarlinie voorzien.

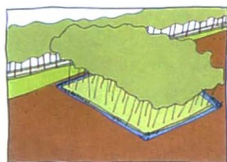
Het fort Liefkenshoek blijft uniek door zijn goede bewaring. De heraanleg van de omgeving in het kader van het Sigmaphan biedt nieuwe perspectieven voor de reconstructie van de buitenwerken.

fortgracht rand bestaande boerderij

landart op plek voormalig fort

boselament op plek voormalig fort

nieuw landgoed als koppelstuk

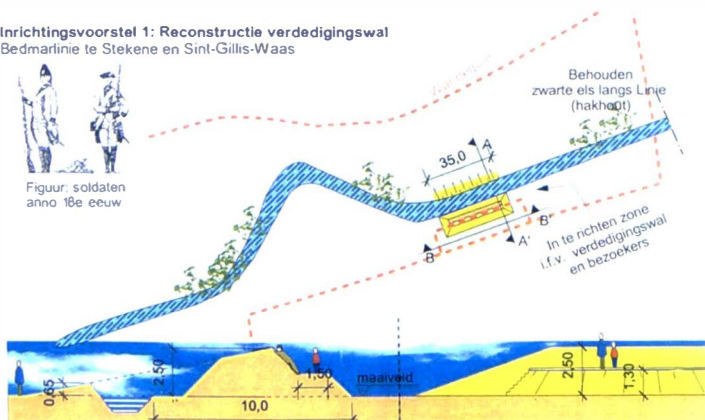
Schematische voorbeelden van nieuwe inrichting historische punten

Voorbeelden van nieuwe inrichting voor fortsites.

Inrichtingsvoorstel 1: Reconstructie verdedigingswal Bedmarlinie te Stekene en Sint-Gillis-Waas

Figuur: soldaten
anno 18e eeuw

Voorstel reconstructie van de Bedmarlinie in het natuurinrichtingsproject van de Stropers (Stekene-Sint-Gillis).

VERDEDIGERS VAN DE NATUUR

Twee hakhout-olmen aan de ingang van het fort Liefkenshoek. Hun omtrek van niet minder dan 6 m wijst op een hoge ouderdom. We kunnen deze beplanting dan ook minstens in de 19de en waarschijnlijk in de 18de eeuw plaatsen.

Bloeiende éénstijlige en tweestijlige meidoorn op de rand van de site van het Bedmarfört in De Klinge.

Op en rond de opgeheven fortsites met hun gevarieerd reliëf van grachten en wallen ontstond geleidelijk een rijke fauna en flora. Deze bijzondere ecotopen geven de fortsites een belangrijke ecologische meerwaarde, die in het verdere beheer van de sites dient opgenomen.

Opvallend is het voorkomen van wat we historische beplanting kunnen noemen, dit is vegetatie die tot de periode van het gebruik van het fort teruggaat. Zo treffen we in de omgeving nog opvallend veel doornstruiken zoals meidoorn aan. Deze struiken, die ooit de flanken of de voet van de verdedigingswal en voor een bijkomende hindernis voor de aanvallers dienden te zorgen, gingen in de loop van de eeuwen een eigen leven leiden. Typisch is ook het voorkomen van kaphout aangeplant voor de brandhoutvoorziening van de forten.

Een uitzonderlijk specimen vormt de populier aan de voet van de wal van het binnenplein in het fort Liefkenshoek. Deze boom met een stamomtrek van 6 m is 120 à 140 jaar oud. Hij vormde lange tijd een referentiepoint voor de scheepvaart op de Schelde.

NAAR EEN GRENSOVERSCHRIJDENDE AANPAK

Met uitzondering van het Fort Liefkenshoek, dat als historische site vrij toegankelijk is, zijn de meeste forten of linies (nog) niet voor het ruime publiek ontsloten. De meeste zijn echter vanaf de openbare weg zichtbaar en gedeeltelijk toegankelijk.

Een inbedding van dit patrimonium in het ruimere cultuurtoeristische aanbod vormt nu een gemeenschappelijke betrachting van de provincies Oost-, West- en Zeeuws-Vlaanderen.

Hierbij dient gesteld dat het beeld in de beide landen enigszins verschilt. In het Nederlandse Krekengebied is vooral het linie-beeld nadrukkelijk aanwezig en dit in een overwegend oost-west-configuratie verlevendigd met goed bewaarde stad- versterkingen. In Vlaanderen ontbreken deze vestingsteden nagenoeg - met uitzondering van Damme en Middelburg - en zijn de krekken met hun dijken minder nadrukkelijk aanwezig. Nochtans tekenen zich een aantal mogelijkheden af.

De verdere opwaardering van de goed bewaarde dijklinie tussen de vestingsteden Sas van Gent naar Hulst als grensoverschrijdend verbindingselement ligt voor de hand. Op de linie zijn aan Nederlandse zijde al enkele 'behandelde' sites voorhanden (fort Sint-Jozef) en aan Vlaamse zijde komen het fort Sint-Steven en het fort Sint-Anthonis hiervoor in aanmerking. Vanaf het Moerspuiport in Nederland is eveneens een recreatieve noord-zuidverbinding met de linie van de Nieuwe Vaart mogelijk. Deze verdediging is een tot nog toe miskend geheel, dat trouwens meer naar het zuiden zijn verlengde vindt in enkele goed bewaarde fortsites zoals het fort Misere en het fort van Mendonk bezuiden de Moervaart.

Voor de bewaarde Bedmarlinie tussen het Fort Sint Jan en de Antwerpse haven, vormt de linie Hulst-Zandberg een uitgelezen tegenganger. Beide complexen zijn ook chronologisch gelinkt daar ze beide tijdens zowel tijdens de Tachtigjarige Oorlog als tijdens de Spaanse Successieoorlog een belangrijke rol speelden. Onderlinge verbindingen tussen de beide complexen kan via de tijdens het Twaalfjarig Bestand aangelegde en te herwaardenen dijk tussen de forten Moerschans, de Blom en de Clinge.

Een grensoverschrijdend verhaal is er al. Een grensoverschrijdend project voor het verder beheer en behoud van de forten en verdedigingswerken is als het ware vanzelfsprekend.

BESLUIT

Een periode van anderhalve eeuw oorlogen, die met korte tussenpozen woedden in het Krekengebied bezuiden de Schelde, bepaalde niet alleen de verdere loop van de geschiedenis, ze beïnvloedde ook het landschap ingrijpend.

De systematische inundatie van het gebied vanaf 1584 door de Staatsen, was eerder een paniecreactie in een poging om de controle over de Schelde te behouden. Deze ingreep vormde de eerste systematische waterbarrière die de Republiek tot stand bracht. Het zou niet de laatste zijn. Nederland paste deze verdedigingswijze in de loop van de volgende eeuwen regelmatig toe. Denken we maar aan de Eerste Hollandse Waterbarrière van 1672.

Deze tactiek bleek effectief. De controle van de Scheldemonding bleef in Staatse handen en de steden in het geïndeerd gebied kwamen, mede door een steeds zwakkere Spaanse tegenstand, stapsgewijze in Staatse handen over.

De Belgisch-Nederlandse grens en het geïsoleerde stukje Nederland zijn de meest tastbare elementen. Mits kleine aanpassingen volgt ze nog de frontlijn van 1648, die zelf grotendeels samenvalt met de grillige rand van het inundatiegebied.

Het bestaande netwerk van dijken werd meteen bijgewerkt en aangevuld met stadsversterkingen, forten en heuse linies. Zo ontstond een uniek grensoverschrijdend cultuurlandschap dat in West Europa zijn gelijke niet kent en gerust als Werelderfgoed kan worden beschouwd.

Het behoud en beheer ervan vraagt een grensoverschrijdende aanpak in nauw overleg met onze Nederlandse partner. De aanzet hiervoor is intussen gegeven via het Europees project Grensoverschrijdend Krekengebied.

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

BRAND, K.J.J., Over het ontstaan van de vestingsteden en andere fortificaties in de Vier Ambachten in: *Over de Vier Ambachten*, Kloosterzande, 1993, p.785-800

DEWULF, M., De verdedigingswerken uit de Spaanse tijd in en om het Waasland. Ontstaan en lotsbestemming, *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het land van Waas*, 80, 1977, p.105-136.

EUREGIO SCHELDEMOND, Grensoverschrijdend Krekengebied, Gent, 1997

GILS, R., Be-vestigd Verleden.1000 jaar versterkingskunst in België, 1996

H+N+S Landschapsarchitecten, *Staats-Spaanse Linies. Valorisatie van frontierland Zeeuwsch-Vlaanderen*, planstudie in opdracht van de provincie Zeeland, Utrecht, 2003

NOTTEBOOM, H., Versterkingswerken te Middelburg, Heemkundige bijdragen uit het Meetjesland, 1, 1987, 4, p.173-177

TERMOTE J. EN ZWAENEPOEL A., *Forten en verdedigingswerken in het Oost- en West-Vlaamse Krekengebied*, Studie in opdracht van de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Brugge, 2004

STOCKMAN P. EN EVERAERS P., *'Versterckt Zeeland'. Vestingwerken in Oost-Vlaanderen en Oost-Zeeuws-Vlaanderen, 1587-1839*, Middelburg, 1999.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

- ANTIPENETRATIELINIE:** doorlopende aarden linie aangelegd om vijandige infiltraties en invallen te voorkomen of tegen te houden.
- BASTION:** vijfhoekige, gemetselde of aarden uitbouw van de verdedigingsmuur of -wal van een vesting, fort of schans, bestaande uit twee facen die in de saillant bijeenkomen en uit twee flanken die aan de courtine vastzitten.
- BATTERIJ:** een aantal stukken geschut of de plaats waar geschut staat opgesteld.
- BEDEKTE WEG:** doorlopende weg, beschermd door een aarden wal gelegen aan de buitenzijde van de gracht.
- BRESSCHIETEN:** het vernielen van een muur door middel van artillerie
- CIRCUMVALLATIE:** tijdelijke verdedigingswerken, aangelegd rondom een belegerde vesting. Deze linie had een tweeledig doel, enerzijds de vesting afsluiten van de buitenwereld en anderzijds de belegeraar beschermen tegen aanvallen van een ontzettingleger.
- CONTRESCARP:** buitenoever van een vestinggracht.
- COURTINE:** gedeelte van een aarden vestingwal of -muur, gelegen tussen twee torens of bastions.
- DEFENSIELIJN:** afstand tussen een bastionhoekpunt en de hoek van de courtine met de flank van de naastliggend bastion.
- ENVELOPPE:** doorlopende beschermingswal rondom een versterking, meestal voorzien van een bedekte weg.
- ESCARP:** grachtboord aan de vestingzijde.
- FRANS VESTINGFRONT VAUBAN EERSTE MANIER:** Vauban ontwierp drie systemen. Het eerste was een synthese van de toenmalige fronten. Het was een front met grote bastions, waarvan de courtine door een tenaille en een ravelijn werd beschermd en de bedekte weg met traversen was uitgerust.
- GETENAILLEERD STELSEL:** verdedigingsstelsel dat bestaat uit een aantal aaneengesloten bastions.
- GLACIS:** vanuit het veld flauw oplopend talud ter dekking van de bedekte weg.
- HALVEMAAN (DEMI-LUNE):** verdedigingswerk in gracht dat de saillant van een bastion of een ravelijn dekt.

HALFBASTION: bastion dat voor de ene helft bestaat uit een flank en een face en voor de andere helft uit een rechte wal, die de saillant rechtstreeks met de courtine verbindt.

HOORNWERK: buitenwerk van een vesting of verdedigingswerk, dat aan de frontzijde voorzien is van twee halfbastions en een tussenliggende courtine.

INUNDATIE: kunstmatige onderwaterzetting ter verdediging of om invallen van de vijand te beletten.

KAZEMAT: bomvrije schuilplaats voor manschappen en materiaal

ONDERWAL: zie oud-Nederlands systeem.

OUD-NEDERLANDS SYSTEEM: dit gebastioneerde front bestond uit brede natte grachten, onbekte aarden wallen, soms met een onderwal en aarden bastions, waarvan de flanken haaks staan op de courtines. De voorliggende ravelijnen en halvemansen worden soms verbonden tot een enveloppe*. Het geheel wordt omlijnd door een bedekte weg met inspringende wapenplaatsen.

RAVELIJN: voor de courtine gelegen buitenwerk met twee facen ter dekking van de courtine en een eventuele poort.

REDAN: bolwerk met twee schuine zijden, als onderdeel van een linie

SPERFORT: fort aangelegd om de toegang tot een bepaald acces te verdedigen.

TENAILLE: aarden wal onder de courtine en de aangrenzende flanken.

Bij het verbeterd oud-Nederlands vestingfront loopt de tenaille onder de aangrenzende flanken door.

TERREPLEIN: open binnenruimte van een vestingwerk.

TORENFORT: twee of drie verdiepingen hoge toren van zwaar metselwerk, omgeven door een wal en een gracht.

TRAVERSE: aarden ophoging, meestal dwars op een front, ter dekking tegen zijwaarts inkomend vuur.

VERSTERKT LEGERKAMP: ook verschanst kamp of geretrancheerd kamp genoemd. Door verdedigingswerken omringd legeringsgebied, bestemd om van daaruit offensieve acties te ondernemen.

LIJST VAN DE FORTEN EN DE VERDEDIGINGSWERKEN,
VERMELD OP DE HISTORISCHE KAARTEN

- 1 Brugge, Fort Lapin (1665?)
- 2 Koolkerke, versterkt legerkamp (1703)
- 3 Koolkerke, Fort van Beieren (1703)
- 4 Batterijen rond Fort van Beieren (1703)
- 5 Oostkerke, redoute Fort van Damme (1704)
- 6 Oostkerke, redoute van Michem
- 7 Oostkerke, redoute Verbrand fort
- 8 Oostkerke, redoute Bekaf
- 9 Damme, stadsversterking (1617) en hoornwerk (1704)
- 10 Westkapelle, Fort Frederik (1604)
- 11 Westkapelle, Fort Sint-Donaas (1604) en buitenwerken (1702)
- 12 Lapscheure, Fort Sint Job (1604)
- 13 Westkapelle, Fort Isabella (1622)
- 14 Westkapelle, fort Sint-Theresia (1622)
- 15 Westkapelle, fort Sint-Clara en Sint-Marcus
- 16 Westkapelle, fort Sint-Anna (1627)
- 17 Knokke, Sint-Bernardus (1627)
- 18 Knokke, Fort Sint-Paulus (1627)
- 19 Legervaart (1621)
- 20 Paulusvaart en -dijk (1627)
- 21 Heist, Fort van Heist (1593-1594)
- 22 Knokke, fort ten Hazegraze of Sint-Joris (1599)
- 23 Versterkt legerkamp van de Spanjaarden (1604?)
- 24 Circumvallatie met versterkte legerkampen aangelegd bij het Beleg van Sluis (1604)
- 25 Westkapelle, Linie van Fontaine (1622)
- 26 Westkapelle, Cantelmolinie (1632)
- 27 Middelburg, stadsversterking (1608, 1702?)
- 28 Watervliet, versterkt legerkamp (voor 1604)
- 29 Bockhoute, fort Sint-Laureins en versterkt legerkamp (voor 1604)
- 30 Assenede, circumvallatie rond het Sas van Gent (1644)
- 31 Assende, fort Leopold (kort na 1644)

- 32 Assenede, Schans bij de zeesluis (ca.1600)
- 33 Assende, fort Swert en Dorst (kort voor 1604)
- 34 Assenede, fort Haesop (kort voor 1604)
- 35 Zelzate/Sas van Gent, fort Sint-Anthonius (1583 of 1586)
- 36 Zelzate, redoute Sint-Pieter (1634)
- 37 Zelzate, fort Sint-Steven (1586)
- 38 Zelzate, fort van Zelzate (kort na 1644)
- 39 Zelzate, fort Sint-Bernard (1634)
- 40 Zelzate, fort Sint-Elooi (1586)
- 41 Linie van de Nieuwe Vaart (1645)
- 42 Moerbeke, fort Francipani (1644)
- 43 Moerbeke, fort Keizershoek (1644)
- 44 Moerbeke, Fort Terwest (1644)
- 45 Moerbeke, fort Masereels, fort Koewacht (1590)
- 46 Stekene, Fort Bekaf of Moenfort (voor 1630)
- 47 Stekene, fort Stenenbrug (1584)
- 48 Stekene, fort Kiekenhage (1584)
- 49 Stekene/Kemzeke, Hellefort (1590)
- 50 Kemzeke, fort Sint-Jan (1585, 1702)
- 51 Sint-Gillis, fort Wrangel (1702²)
- 52 Doel, staatselinie in de Doelpolder (1703)
- 53 De Klinge, fort De Clinge, Bedmarfort (1590/1700)
- 54 Meerdonk, fort Fuentes, Fort Spinola (1626)
- 55 Kieldrecht/Nieuw Namen, fort Verboom (1702)
- 56 Kieldrecht, fort Kieldrecht (1595)
- 57 Kieldrecht, fort Sint-Anthoniushoek (1584)
- 58 Verrebroek, fort Verrebroek, (1586)
- 59 Verrebroek, schans Haesop (1586)
- 60 Kallo, Steenlandschans (1586)
- 61 Kallo, fort Kallo (1585)
- 62 Kallo, fort Liefkenshoek (1583)
- 63 Kallo, fort de Perel I en II (1702)

- 64 Hulst, Saeftinge, fort Haefien, de Noord, Luys (1572-1575)
- 65 Doel, fort Tervente (1583 of 1584)
- 66 Doel, fort Speir (1584)
- 67 Doel, schans Crèvecoeur (1702)
- 68 Doel, redoute Dwars-in-de-weg (1702)
- 69 Doel, redoute Kalishoek (1702)
- 70 Doel, fort Kerckengat (1580)
- 71 Bedmarlinie (1700-1702)
- 72 Parmavaart (1584)
- 73 Anthoniusfort (1584)
- 74 Retranchement, fort Oranje (1621)
- 75 Retranchement, Fort Nassau (1604)
- 76 Retranchement, stadsversterking (1604-)
- 77 Retranchement, redoute Berchem (1643)
- 78 Sluis, Stadsversterking (1604-)
- 79 Aardenburg, fort Elderschans (1604)
- 80 Aardenburg, Fort Olieschans (1604)
- 81 Aardenburg, redoute Grotendorst (1604)
- 82 Aardenburg, stadsversterking
- 83 Sluis, Kruisdijkschans (1640)
- 84 Sluis, Krabbenschans (1604)
- 85 Coxyschans (1600)
- 86 Linie van Oostburg (1604-)
- 87 Oostburg, Loofort (1643)
- 88 Oostburg, Hans Vriezschans (1604-1673)
- 89 Oostburg, redoute Melk en Brokken (ca.1605-1673)
- 90 Oostburg, schans Nijevelt (ca.1605-1673)
- 91 Oostburg, redoute Spek en Brood (ca.1605-1673)
- 92 Oostburg, Cathalijneschans (ca.1605-1673)
- 93 Redoute Sint-Filip (ca.1605-1673)
- 94 Waterlandkerkje, redoutes (1604-)
- 95 Oostburg, redoute Kaas en Brood (ca.1605-1673)
- 96 Oostburg, redoute Scherpbier (ca.1605)
- 97 Oostburg, stadsversterking (1604-)
- 98 Passageulclinie (begin 17de eeuw)

- 99 Schans de Drie Gatén (1604-)
- 100 Fort de Munte(1604-)
- 101 Schans het Vrije(1604-)
- 102 Konstantinopel (1604-)
- 103 Schans Turkeije(1604-)
- 104 IJzendijk, stadsversterking (1604-)
- 105 Jonkvrouwschans (1604-1837)
- 106 Fort Philippine of Sint-Laurent (1604 of 1701?)
- 107 Mauritsfort (1588)
- 108 Redoutes van de noordelijke Braakmanlinie
- 109 Linie van communicatie tussen Hulst en Sas van Gent (1634)
- 110 Fort Crekeldyck(1586),Fort Sint-Franciscus (1634)
- 111 Fort Sint Jan (1634)
- 112 Fort Sint Marcus (1586)
- 113 Fort Sint Gelein (1634-1645)
- 114 Fort Sint Catharina (1634-1645)
- 115 Fort Sint Jozef (1634-1645)
- 116 Fort Sint Jacob (1634 -1645)
- 117 Fort Sint-Livinus (1634-1645)
- 118 Fort Sint-Nicolaas (1586 - 1645)
- 119 Fort Sint-Andries (1634 - 1645)
- 120 Fort Ferdinandus (begin 17de eeuw-1745)
- 121 Redoutes en fort Miseri
- 122 Fort Sint-Anna (1586-1672)
- 123 Fort Moerspui (1645 - 1713)
- 124 Fort Sint-Margriet, Nassau (1596)
- 125 Fort Kijkuit (1596 en 1700/1784)
- 126 Fort Hendrik Filip(1596) en Zeeland (1700)
- 127 Redoute Moncado (1634-1672/1673)
- 127bis Fort Sint-Margriet (1595-1600) en Nassau (1700-47)
- 128 Fort Moerschans (1595-1713)
- 129 Fort de Rape (1586-1713)
- 130 Fort Zandberg (1586 of 1595 -1835)
- 131 Groot Kijkuit (1684)
- 132 Klein Kijkuit (1684)

- 133 Fort de Blom (kort na 1591-)
- 134 Fort Austria (kort na 1591-)
- 135 Kleine Verrekijker (eind 17de eeuw)
- 136 Grote Verrekijker (eind 17de eeuw)
- 137 Fort Nassau (1591-1672/1673)
- 138 Vogelfort (na 1586)
- 139 Fort Sint Anna (1630 -1718)
- 140 Fort Rooversberg
- 141 Speelmanredoute
- 142 Sint Anna (na 1586-1634)
- 143 Biervliet, Stadsversterking (1604-)
- 144 Philippine, stadsversterking (1585/1633)
- 145 Terneuzen, stadsversterking (1598)
- 146 Sas van Gent, stadsversterking
- 147 Axel, stadsversterking (1586-1601)
- 148 Hulst, stadsversterking(1620-)
- 149 Linie van de Oranjepolder (1614-1618)
- 150 Saeftinge, Sint-Annafort
- 151 Zelzate, Fort Sint-François (na 1604)
- 152 Ertvelde, fort Rieme (na 1604)
- 153 Ertvelde, fort Santvoort (na 1604)
- 154 Ertvelde, fort Ter Donk (na 1604)
- 155 Ertvelde, fort Rodenhuize (na 1604)
- 156 Wachtebeke, fort Miserie (1645)
- 157 Mendonk, fort Mendonk (1645)
- 158 Fort Patiëntia (1604-)